

SOCIETATEA ROMÂNĂ DE ECONOMIE

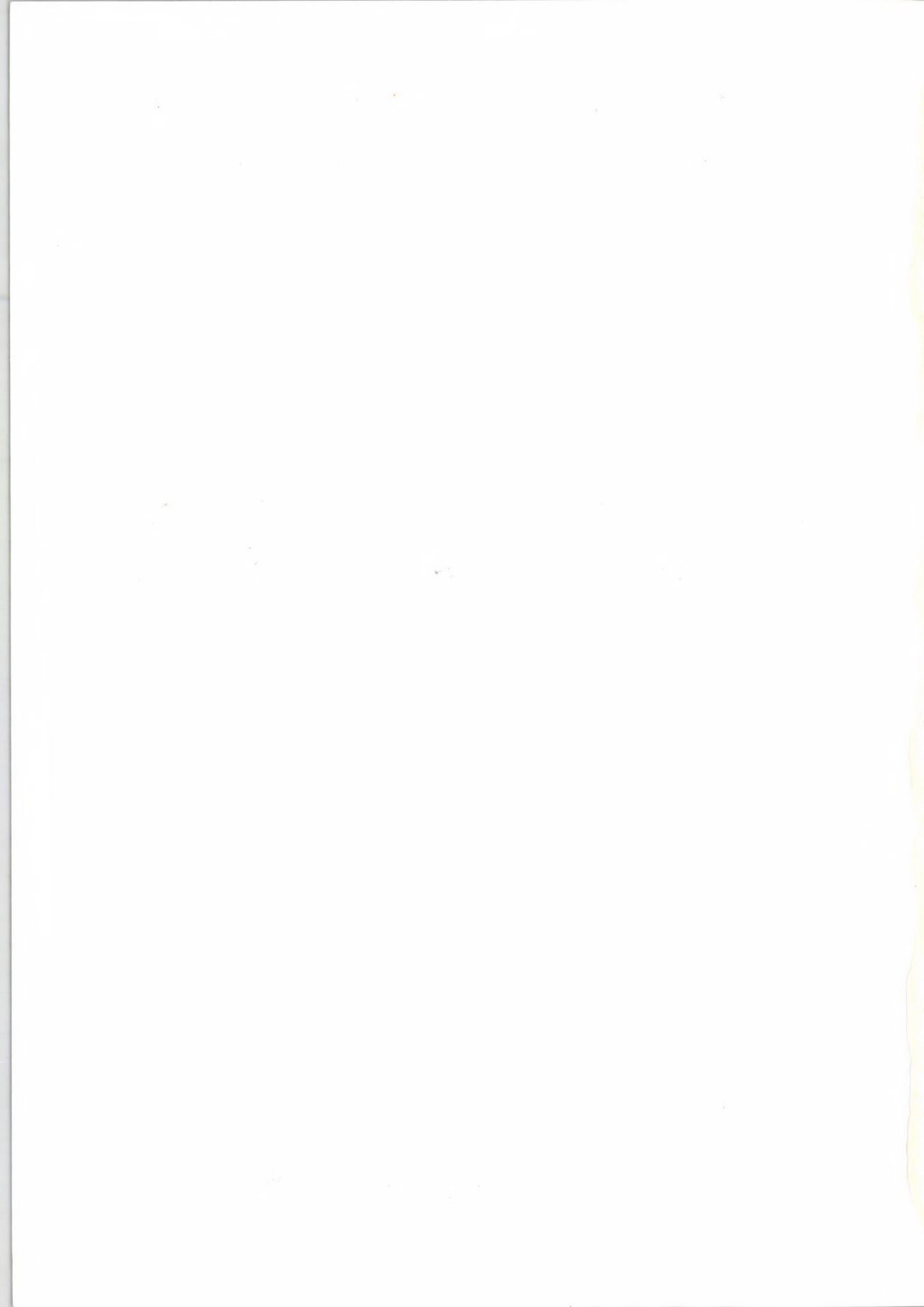
INSTITUTUL ROMÂN PENTRU LIBERA ÎNTREPRINDERE

ŒCONOMICA

I.R.L.I. anul XIII 2004

2

SOCIETATEA ROMÂNĂ DE ECONOMIE

INSTITUTUL ROMÂN PENTRU LIBERA ÎNTREPRINDERE

OECONOMICA

I.R.L.I.

anul XIII

2004

2

REDACTIA: OECONOMICA

SOCIETATEA ROMÂNĂ DE ECONOMIE – SOREC

Str. Sfânta Vineri, nr. 34, bl. A6, parter, Sector 3, București

Tel/Fax: (021) 323.8120; E-mail: sorec@pcnet.ro

DIRECTOR: Vasile Pilat

REDACTOR: Eufrosina Ionescu

COLEGIUL EDITORIAL: Moisă Alter, Silviu Cerna, Mircea Coșea, Lucian Croitoru, Ion Davidovici, Daniel Dăianu, Eugen Dijmărescu, Aurelian Dochia, Emil Ghizari, Aurel Iancu, Lucian Ionescu, Constantin Ionete, Mugur Isărescu, Valentin Lazea, Costea Munteanu, Mișu Negrițoiu, Cristian Popa, Ioan Popa, Dumitru D. Popescu, Virgil Stoescu, Ilie Șerbănescu

ABONAMENTE:

- persoane fizice - în țară - 400.000 lei pe an
- în străinătate - 20 USD
- persoane juridice - în țară - 600.000 lei pe an
- în străinătate - 40 USD

Plata abonamentelor se poate face:

- prin ordin de plată/mandat poștal către Societatea Română de Economie în contul deschis la B.C.R. – Sucursala Doamnei București
 - 2511.1 – 791.1 / ROL; • 2517.2 – 791.2 / USD
- Copia ordinului de plată/mandatului poștal se va transmite la sediul Redacției prin fax sau poștă
- în numerar la sediul Redacției

TEHNOREDACTARE:

Marian Maican

TIPAR: TIPARG, Pitești, B-dul. Nicolae Bălcescu, nr. 93

Tel: (0248) 22.12.75; Fax: (0248) 22.13.48

Lucrările trimise redacției spre publicare se primesc la secretariat, Telefon/Fax: (021) 323.8120
Opiniile formulate în articole exprimă poziția personală a autorilor și nu angajează redacția.

CUPRINS

János KORNAI	Ce pot învăța țările care s-au angajat în transformarea post-socialistă din experiențele de până acum?.....7
FINANȚE – BĂNCI	
Elena PELINESCU	Un posibil model pentru determinarea cursului de schimb de echilibru în România35
Florian NEAGU	Evoluții și soluții privind structura deținerii și utilizării titlurilor de către bănci51
INVESTIȚII – INOVARE	
Corneliu RUSSU	Imperativul intensificării investițiilor intangibile în modernizarea industriei românești95
Aurel IANCU	Sistemul de inovare în condițiile noii economii bazate pe cunoaștere. Aspecte introductive131
FORȚA DE MUNCĂ	
Florin Marius PAVELESCU	Mobilitatea structurii profesionale în contextul tranziției la societatea informațională141
Emil DINGA	Există un <i>trade-off</i> șomaj – pensionaj?169
UNIUNEA EUROPEANĂ	
Valer ARDELEAN	Efectele extinderii Uniunii Europene183
EPISTEMOLOGIE – METODOLOGIE	
Costea MUNTEANU	Fundamentalismul cantitativist în analiza financiară (I)191
Irina ISAIC-MANIU	Indicele Libertății Economice – unele probleme metodologice227
CONDEIE STUDENȚEȘTI	
Ioana HRISTESCU	De la miracol la criză: biografia paradigmei asiatice243
FILE DE ISTORIE	
Victor AXENCIUC	Evoluția și structura socio-economică a populației României în secolul XX (1900 – 2000).....271
CONSEMĂRI	
Steliana PERȚ	Transformarea economiei și dezechilibrele pieței forței de muncă – o lucrare incitantă297
Maria POENARU	Transformarea economiei și dezechilibrele pieței forței de muncă.....303

János KORNAI – o prezență ce ne onorează

În perioada 3-14 mai 2004, la invitația Colegiului "Noua Europă", ne-a vizitat țara prof. János Kornai.

Cu această ocazie, profesorul Kornai a conferențiat la New Europe College, București și la Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj pe tema "Economics in the Light of Post-socialist Transition", a avut întâlniri cu o serie de renumiți economiști români și a ținut un seminar cu tineri specialiști în științe economice și social-politice.

Studiul "Ce pot învăța țările care s-au angajat în transformarea post-socialistă din experiențele de până acum?" pe care îl publicăm în paginile următoare constituie o semnificativă sinteză a învățămintelor ce se degajă din tranziția post-socialistă. El a fost oferit de prof. Kornai Societății Române de Economie cu convingerea că va prezenta interes și pentru economiștii români.

În loc de preambul însă, câteva cuvinte

Despre autor:

János Kornai este Allie S. Freed Professor of Economics Emeritus la Harvard University. S-a născut la Budapesta (Ungaria) în 1928. A studiat istoria și filosofia la Universitatea din Budapesta. Din 1986 până în 2002 a fost profesor de economie la Harvard University și și-a împărțit timpul între Cambridge, Massachusetts și Budapesta, Ungaria, unde a fost profesor cercetător la Institutul de Economie al Academiei Ungare de Științe până în 1992. În acest timp a devenit un membru permanent al nou înființatului Collegium Budapest, Institute for Advanced Study.

Prima întâlnire a profesorului Kornai cu știința economică a fost numirea sa ca editor pe probleme economice la un cotidian de largă circulație din Ungaria, care i-a cerut să observe economia socialistă din interior. În 1955 a intrat la Institutul de Economie al Academiei Ungare de Științe, nou creat, iar în anul următor i-a fost publicată cartea *Overcentralization of Economic Administration*. Cartea sa a fost prima carte critică asupra economiei de comandă scrisă de un *insider*, adică de un cetățean al unui stat comunist. Cartea era teza sa de doctorat.

La sfârșitul anilor 1950 se număra printre inițiatorii utilizării metodelor matematice în planificarea socialistă. El a elaborat împreună cu Tamás Liptak teoria privind planificarea cu două niveluri și a condus proiectul de planificare pe scară mare, de planificare la nivelul economiei și de planificare cu mai multe niveluri. Experimentarea limitelor planificării i-a trezit un interes tot mai mare pentru fundamentele teoretice. *Anti-Equilibrium* (1971), un eseu controversat care critică economics-ul neoclasic walrasian, a prezentat noi abordări de studiere a stării non-walrasiene cronice și a semnalelor preț și non-preț. În dezvoltarea sa intelectuală, această carte a reprezentat o pregătire pentru obiectivul următor: cercetarea naturii sistemelor

socialiste. Probleme precum penuria cronică, creșterea forțată, sindromul constrângerii bugetare noi, birocratizarea și conflicte dintre principiile socialiste și eficiența au devenit preocupările sale majore. Aceste cercetări ale sale s-au concretizat în mai multe articole de ziar și într-o monografie, *Economics of Shortage* (1980), poate cea mai influentă carte a sa, care a fost tradusă în multe limbi, inclusiv tipărită în China în 100.000 de exemplare. Monografia demonstrează că penuria cronică nu este consecință a erorilor planificărilor sau prețurilor greșite; mai curând, ea este o consecință sistemică inevitabilă a sistemului comunist „clasic”.

Prof. Kornai a început în 1988 să lucreze la o carte care rezuma studierea de o viață a socialismului, publicată în 1992 sub titlul *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Ea prezintă o analiză sintetică a atributelor politice, sociale și economice ale sistemului. În același timp, el își îndreaptă atenția asupra obiectivului de a analiza tranziția post socialistă și de a formula recomandări de politică. Cartea sa *The Road to a Free Economy* (versiunea ungară, 1989; versiunea engleză, 1990) publicată în șaptesprezece limbi a fost un studiu de pionierat al stabilizării, liberalizării și privatizării. Multe din scrierile sale ulterioare se referă la aspectele macroeconomice ale tranziției și la interacțiunea dintre politică și politica economică în perioada tranziției post socialiste. Aceste scrieri au fost publicate în două volume, *Highway and Byways* (1995) și *Struggle and Hope* (1997). El a elaborat câteva studii privind reforma sistemului de bunăstare și a rezumat opiniile sale în cartea *Welfare Choice and Solidarity in Transition* (2001) având-o coautor pe economista Karen Eggleston, o fostă studentă a sa de la Harvard.

Lucrarea recentă a profesorului Kornai este concentrată asupra problemelor privind redefinirea rolului statului într-o societate post-socialistă în general și reformarea activităților statului în domeniul politicii sociale în special. Recent, el a condus în calitate de co-director, alături de prof. Susan Rose Ackerman (Yale), proiectul de cercetare foarte cuprinzător *Honesty and Trust in the Light of Post-Socialist Transition* la Collegium Budapest unde este membru emerit.

Lucrările profesorului Kornai au fost traduse în arabă, chineză, croată, engleză, estoniană, franceză, germană, greacă, ebraică, italiană, japoneză, polonă, portugheză, română, rusă, sârbă, singaleză, slovacă, spaniolă, tamilă, ucrainiană și vietnameză.

Monografia de început a profesorului Kornai, *Overcentralization*, a creat vâlvă în Occident și, din 1958, el a primit multe invitații de a vizita instituții străine. Oricum, lui i s-a refuzat un pașaport de către autoritățile ungare și nu i s-a permis să călătorească pînă în anul 1963 când represiunile politice au început să slăbească. El a făcut câteva vizite la universități din Statele Unite și din alte părți, inclusiv la London School of Economics, Universitățile din Stanford, Yale, Princeton, Geneva, Munchen și Stockholm.

El a primit, de asemenea, titlu de doctor onorific din partea Universităților din Paris, Londra, Amsterdam, Budapesta, Poznan, Wrocław, Torino, Debrețin, Stockholm, Varna, Pecs și Veszprem. El este membru al Academiei Ungare de Științe și al Academiei Europene; membru străin al Academiei americane, britanice, suedeze, finlandeze și ruse; este membru onorific al American Economic Association și European Association for Comparative Economic Studies. El a primit Premiul de Stat, Premiul Academiei și Premiul Szechenyi în Ungaria, Premiul Humboldt în Germania și Premiul Seidman în Statele Unite. El a devenit Ofițer al Ordinului Național al Legiunii de Onoare și a fost decorat cu Crucea de Comandor a Republicii Ungare. Profesorul Kornai a fost președinte al Econometric Society în 1978 și președinte al European Economic Association în 1987. El a fost membru al Băncii Naționale a Ungariei, banca centrală a țării, din 1995 până în 2001 și a fost ales președinte al International Economic Association în anul 2002. János Kornai este căsătorit cu economista Zpuzsa Dániel. Ei au trei copii și șapte nepoți.

Ce pot învăța țările care s-au angajat în transformarea post-socialistă din experiențele de până acum?*

János KORNAI

Rezumat

Studiul pornește de la trei observații de avertizare.

1. Toate argumentele care susțin propuneri clare, optimiste și concepte bazate pe experiența est-europeană, sovietică, chineză sau vietnameză ar trebui privite cu rezervă. Nu există nici o prescripție/rețetă universală.
2. Specialiștii au protestat adesea că se acordă prea puțină atenție observațiilor experților atunci când se iau deciziile și că orice este "supra politizat". Există ceva adevărat în această neliniște. Schimbarea sistemului este, mai presus de orice, un proces politic.
3. Atunci când se apreciază aspectele reale ale evenimentelor se pot face descrieri și observații pozitive, lipsite de valoare. Dar când se fac propuneri de reglementări practice se iau în mod i-

nevitabil în considerare și implicațiile etice. Studiul urmărește să atragă atenția asupra experienței de până acum în ceea ce privește cinci aspecte ale schimbării sistemului.

- a) În cazuri fericite, răspândirea democrației și transformarea economiei într-o economie de piață bazată pe proprietate privată au avut loc mână în mână, întărindu-se una pe cealaltă. Cu toate acestea, au apărut unele situații în care a trebuit să se negocieze între aplicarea procedurilor democratice și exigențele unui proces de reformă economică eficientă. Autorul susține că din punctul lui de vedere exigențele democrației ar trebui să fie prioritare într-o asemenea dilemă.
- b) Crearea instituțiilor și organizațiilor statului de drept cere precauție și precizie care, în schimb, cer o groază de timp. S-ar discredita chiar conceptul de stat de drept dacă legi noi, elaborate în pripă urmează să fie repetat amendate sau reorganizări eronate să fie constant reorganizate iar și iar.
- c) În ceea ce privește proprietatea privată, prima atenție trebuie să fie

* Studiul – cu titlul original 'What can countries embarking on post-socialist transformation learn from the experiences so far?' – a fost elaborat pentru Cuba Transition Project (CTP), Institute for Cuban and Cuban-American Studies, University of Miami.

acordată nu problemei ce ar trebui să se întâmple cu proprietatea aparținând statului ci alteia, mult mai cuprinzătoare. Ce se poate face pentru a permite cea mai sănătoasă și cea mai puternică dezvoltare a sectorului privat al țării? În plus, barierele pe care regimul comunist le-a pus în fața liberei întreprinderi și a libertății creerii ei ar trebui să fie demolate și să se creeze posibilități mai mari firmelor mici și mijlocii.

Legat de problema elaborării strategiei de asistare a creșterii sectorului privat apare o dilemă serioasă. În ce măsură ar trebui ca țara să fie deschisă capitalului străin? Pentru unii, actul de respingere a străinilor are valoare intrinsecă, în sine și de la sine. Autorul este mai puțin interesat de felul pașaportului pe care-l dețin investitorii decât de propriile lor intenții. Acolo unde există avantaje reciproce din investițiile directe străine (IDS), autorul consideră că ele ar trebui încurajate sau chiar asistate cu instrumentele disponibile guvernului.

Ce ar trebui să se întâmple cu firmele care aparțineau statului sau uneori colectivului în sistemul socialist? Dacă ele sunt învechite din punct de vedere tehnic sau uzate și sunt în declin, de obicei este mai înțelept ca ele să fie închise. Dacă ele sunt îndatorate din greu este bine ca să se treacă la proceduri de faliment. Autorul atrage atenția asupra experiențelor negative de distribuire liberă a drepturilor de proprietate, precum programele "voucher" și "cupoane". Vânzarea cu rabat a proprietății aparținând

statului la un preț echitabil pare să fie alternativa economică cea mai practicabilă din punct de vedere economic și etic.

- d) În timp ce există un acord larg în privința direcției reformei prețurilor, viteza de ajustare este mult dezbătută. Argumente raționale economic sugerează că liberalizarea ar trebui să fie rapidă și temeinică, dar această problemă pare să devină pe deplin politizată. Interesele unui grup de producători/consumatori pot fi prejudiciate. Viteza dorită pentru ajustare depinde de ceea ce este mai important pentru decidenți: îmbunătățirea eficienței economice cu un sistem rațional de prețuri relative sau o atmosferă politică calmă fără vreo izbucnire de insatisfacții.
- e) Regimul comunist creează un tip specific de sistem de bunăstare pe care autorul îl numește "un stat al bunăstării prematur". El decide într-un mod paternalist, pe seama suveranității individului, cât de mult trebuie să se cheltuiască pentru educație, sănătate, îngrijirea copiilor și persoanelor în vârstă. Un asemenea paternalism devine obișnuit și majoritatea publicului se adaptează la el. Funcțiile de bunăstare ale statului socialist sunt probabil cele care vor rămâne cel mai mult în memoria colectivă pozitivă după schimbarea sistemului. Dacă reformatorii economiei vor atinge violent fațetele paternaliste ale regimului socialist ei vor contribui la creșterea nostalgiei ce se simte față de vechea ordine. Reformele privind activitatea statului referitoare la bunăstare trebuie să

fie mânuite cu precauție dacă, dincolo de promptitudinea politică, există și o dorință de a promova stabilitatea politică în noul sistem, ca și simpatia pentru el.

Introducere

În Tabelul 1 din cartea mea *The Socialist System* sunt listate 26 țări în care "sistemul socialist" funcționa la sfârșitul anilor 1980¹. Primele două coloane ale tabelului din acest studiu (numit, de asemenea, Tabelul 1) cuprinde date relevante din tabelul amintit, listând aceleași 26 țări atunci comuniste. Coloanele 3 și 4 indică, oricum, o diferență importantă. Trei țări, anterior unitare (Cehoslovacia, Uniunea Sovietică, Iugoslavia) s-au divizat de atunci în state succesoare.

Alte șapte schimbări esențiale au mai avut loc în lumea comunistă. Când am scris cartea menționată am folosit un criteriu *politic* pentru a hotărî dacă o țară are un sistem comunist. Termenul este aplicabil unei țări atât timp și numai pentru acel timp cât monopolul puterii politice este deținut de un partid comunist profesând o ideologie marxist-leninistă. Ceea ce a fost și cazul cu structura politică a celor 26 țări în aceea vreme. A se vedea coloana 7 a Tabelului 1. Termenul "comunist" poate fi aplicat în prezent numai unor țări: China, Vietnam, Laos, Coreea de Nord și Cuba.

Cu excepția Coreei de Nord și Cubei, toate celelalte țări care aparțineau înainte sistemului comunist au suferit transformări radicale în economiile lor. Dacă au

avut loc schimbări economice sub multe aspecte, să ne încredințăm pentru moment că una a avut loc: realocarea drepturilor de proprietate. Coloana 8 a Tabelului 1 arată că economia *întregii* regiuni foste comuniste, cu excepția Coreei de Nord și Cubei, s-a apropiat mult de aceea a economiilor de piață dominate de proprietatea privată². Această schimbare s-a petrecut foarte puternic în China și Vietnam, chiar dacă ambele sunt conduse de partide comuniste. Este îndoielnic dacă partidele comuniste din aceste două țări au rămas cu totul partide marxist-leniniste reale deoarece ele au reținut mai nimic din vechea lor ideologie, cu excepția retoricii ei. Privind la acțiunile partidelor din China și Vietnam, putem să vedem că ele au înfățișare comunistă dar în realitate sunt prielnice capitalismului și îndreptate spre implementarea lui³. Dacă regimurile în China și Vietnam rămân dictatoriale, comportamentul real al autorităților politice pare să se îndrepte spre pro-capitalism. Este corect, de asemenea, să spunem și că ambele țări și-au modificat orientarea de la socialism spre o tranziție post-socialistă⁴.

¹ Kornai, 1992, p. 6-7. În carte se tratează ca sinonime termenii "sistem socialist" și "sistem comunist".

² Din păcate, datele despre partea sectorului privat în aceste țări lipsesc. După constatările experților, rolul sectorului privat a devenit tot mai important și în aceste țări.

³ Este o altă problemă că ele sunt conduse dictatorial și libertățile politice sunt reprimăte, deoarece ele nu sunt singurele. Au fost și există încă multe partide pro-capitaliste, anti-socialiste care se bucură de un monopol politic și care nu caută să-l mențină cu orice preț.

⁴ "Transformarea post-socialistă" a fost definită în mai multe feluri de diverși autori. O problemă ce se pune aici privește optica lor referitoare la ce marchează completarea transformării.

Tablelul 1: Privire generală asupra țărilor care erau socotite drept "țări socialiste" în 1987

1 Număr ^a	2 Țara	3 Nr. serial	4 Țara	5 Populație ^b (milioane)	6 Suprafață ^b 2002 (mii. km ²)	7 Clasifi- carea sistemului politic, 2000 ^c	Reforma ^d proprietății (partea sectorului privat în PIB; % în 2001)
1.	Uniunea Sovietică	1.1	Armenia	3,1	29,8	DEM	Mare
		1.2	Azerbaidjan	8,1	86,6	AR	Mare
		1.3	Belarus	10,0	207,6	AR	Mică
		1.4	Estonia	1,4	45,2	DEM	Mare
		1.5	Georgia	5,4	69,7	DEM	Mare
		1.6	Kazahstan	14,8	2.717,3	AR	Mare
		1.7	Kirgizstan	4,7	198,5	DEM	Mare
		1.8	Letonia	2,4	64,6	DEM	Mare
		1.9	Lituania	3,5	65,2	DEM	Mare
		1.10	Moldova	3,6	33,8	DEM	Medie
		1.11	Rusia	145,4	17.075,2	DEM	Mare
		1.12	Turkmenistan	5,4	488,1	AR	Mică
		1.13	Ukraina	49,3	603,7	DEM	Mare
		1.14	Uzbekistan	25,0	447,4	AR	Medie
2.	Mongolia	2.	Mongolia	2,7	1.565	DEM	-
3.	Albania	3.	Albania	3,4	29	DEM	Mare
4.	Iugoslavia		Bosnia și				
		4.1	Herțegovina	4,3	51,1	P	Medie
		4.2	Croația Serbia și	4,4	56,5	DEM	Mare
		4.3	Muntele FRI	8,6	102,4	AR	Medie
		4.4	Macedonia	2,0	25,3	DEM	Mare
		4.5	Slovenia	2,0	20,3	DEM	Mare
5.	Bulgaria	5.	Bulgaria	8,1	111	DEM	Mare
6.	Ceho- slovacia		Republica				
		6.1	Cehă	10,3	78,7	DEM	Mare
		6.2	Slovacia	5,4	48,9	DEM	Mare
7.	Ungaria	7.	Ungaria	10,2	93	DEM	Mare
8.	Polonia	8.	Polonia	38,7	313	DEM	Mare
9.	România	9.	România	22,4	238	DEM	Mare
10.	Coreea de Nord	10.	Coreea de Nord	22	121	TOT	-
11.	China	11.	China	1.287	9.561	AR	Medie ^e
12.	Germania de Est	12.	Germania ^f	15,1 ^g	108	DEM	Mare
13.	Vietnam	13.	Vietnam	81,6	330	TOT	Medie ^h

14.	Cuba	14.	Cuba	11,3	115	TOT	-
15.	Congo	15.	Congo	3,0	342	AR	-
16.	Somalia	16.	Somalia	8,0	638	AR	-
17.	Yemen de Sud	17.	Yemen	2,2 ⁱ	333	RDP ^j	Mare ^k
18.	Benin	18.	Benin	7,0	113	DEM	-
19.	Etiopia	19.	Etiopia	66,6	1.222	AR	-
20.	Angola	20.	Angola	10,8	1.247	AR	-
21.	Campucea	21.	Cambodgea	13	181	RDP	-
22.	Laos	22.	Laos	5,9	237	TOT	-
23.	Mozambic	23.	Mozambic	17,5	237	DEM	-
24.	Afghanistan	24.	Afghanistan	28,7	648	RDP ^l	-
25.	Nicaragua	25.	Nicaragua	5,1	130	DEM	-
26.	Zimbabwe	26.	Zimbabwe	12,6	391	RDP	-
1-26.	Toate țările considerate "socialiste" în 1987 (% în total mondial)			31,8	30,7		

Note:

^a În Kornai, 1992, ordinea țărilor a urmărit data înlăturării capitalismului (data trecerii la comunism).

^b Sursa: CIA, 2002. Datele privind populația sunt cele înregistrate la ultimul recensământ oficial din fiecare țară.

^c Sursa: Freedom House, 2002. Notațiile abreviate (definite ca în textul Freedom House):

TOT – regim totalitar (sistem uni-partinic care stabilește controlul efectiv al majorității aspectelor informației, se angajează în propagandă, controlează viața civică și se amestecă în viața privată)

AR – Regim autoritar (stat uni-partinic tipic sau dictatură militară în care există violări flagrante ale drepturilor omului).

P – Protectorat (o țară care a căutat din proprie inițiativă protecția din partea unui stat vecin mai puternic sau se află temporar sub protecția și jurisdicția comunității internaționale).

RDP – Practică democrată restrânsă (în principal un regim în care un partid din conducere dominant controlează pârghiile puterii, inclusiv accesul la media, și procesul electoral pe căi care exclud o provocare însemnată la hegemonia lui politică)

DEM – Democrație (un sistem politic ai cărui lideri sunt aleși printr-un proces multi-partinic și cu mulți candidați, în care partidele din opoziție au o șansă legitimă de a obține sau a participa la putere).

^d Această clasificare se bazează în principal pe datele EBRD 2003. Notații:

Mare = 60–100%

Medie = 30–59%

Mică = sub 29%

- = lipsă din analiză; neclasificată

^e Date 1998 (37%). Sursa: Yang, 1999.

^f Fosta Republică Federală Germană devine parte a Republicii Federale a Germaniei.

^g Date 2000. Sursa: Federal Statistical Office of Germany, 2003.

^h Date 2000 (35.7%). Sursa: Statistical Office of Vietnam, 2002.

ⁱ Populația în 1986. Sursa: Tabelul 1 în Kornai, 1992.

^j De când Nordul și Sudul Yemenului s-au unit în 1990, această clasificare corespunde structurii politice a noului Yemen unit.

^k Sursa: World Bank, 2003.

^l Aici evaluarea Freedom House este de ultimă oră. Categoria RDP este doar o aproximare brută a situației prezente, complicate și tranziționale.

O transformare de importanță istorică mondială a avut loc într-un deceniu și jumătate în lumea fost-comunistă care conținea o treime din populația globului. Sunt lecții și experiențe ale acestei transformări care merită a fi arătate altor țări? Răspunsul meu hotărât este "da". Acest studiu avansează idei în sprijinul acestui răspuns afirmativ.

Argumentele mele nu se bazează pe o speculație teoretică, deoarece eu am căpătat experiență pe propria-mi piele în propria-mi țară, Ungaria. Ceea ce s-a petrecut în Ungaria are o deosebită valoare pentru că ea a început să reformeze economia ei socialistă foarte devreme, în 1968. În plus, eu am adunat o largă informație despre transformarea din țările Est-Europene, din statele care s-au desprins de Uniunea Sovietică și din Vietnam. Această cercetare se bazează atât pe surse primare, cât și secundare. Eu am vizitat diferite țări din regiune de mai multe ori și am discutat cu mulți experți în domeniu. Unii dintre ei mi-au fost studenți și doreau să releve deschis și onest problemele lor. Mai mult, există o bogată literatură disponibilă. Observațiile mele din acest studiu se limitează la acele experiențe pe care eu le cunosc astfel. De dragul concesiunii eu nu repet mereu faptul că fundamentul empiric al remarcilor mele privesc numai unele țări post-comuniste, nu toate. Deoarece știu puțin despre țările ce trec printr-o transformare post-socialistă din Asia, Africa și America Latină nu voi încerca să fac uz de experiența lor.

Acei care mi-au sugerat să scriu acest studiu mi-au cerut să mă gândesc la lecțiile aplicabile Cubei. Deși am încercat în mare să fac aceasta, concluziile la care am ajuns sunt mult mai generale. Argumentele mele clarifică faptul că din mili-

ardele de experiențe relevante eu m-am ocupat de acelea care au valoare pentru toate țările, fie ele la un pas de o schimbare radicală la sistem, fie au traversat deja pragul. Cu alte cuvinte, experiențele descrise aici au valoare gândind nu numai la China și Coreea de Nord, dar poate și la Irak sau alte țări care vor fi eliberate într-o zi de o strictă dictatură combinată cu unele trăsături socialiste, precum o centralizare și/ori un sector larg aparținând statului.

Puncte de pornire

Aș vrea aici să discut trei observații de avertizare ca puncte de pornire pentru analiza ce urmează. În primul moment, înainte de a adăuga unele ilustrații, voi expune aceste trei idei în plan abstract.

Nici o rețetă universală

Deși experiențele de un deceniu și jumătate ale câtorva țări sunt deja disponibile, ele nu permit o rețetă universală de strategie generală pentru transformarea post-socialistă sau pentru sarcini concrete și măsuri tactice. Din contră, meditănd la experiențele pe care le-am cunoscut și studiat, aș atrage atenția ca acele opinii despre transformarea radicală din Cuba sau din altă țară să privească cu suspiciune și rezerve toate argumentele care urmăresc să emită propuneri clare, optimiste și concrete bazate pe experiențele est-europene, post-sovietice sau chineze și vietnameze.

Eu aș recomanda să fie o dublă suspiciune față de studiile care susțin o propunere optimistă bazată pe un instrument de cercetare aparent științific. De exemplu,

s-a făcut o analiză bazată pe un eșantion de date adunate din 10-20 țări pe o perioadă de la 10 la 12 ani. Aceste proiecte de cercetare au servit ca bază pentru asemenea declarații: "cu cât este mai rapidă reforma, cu atât este mai rapidă creșterea". O privire inițială asupra datelor statistice părea să sprijine această concluzie "bazată pe instrumente econometrice" până în ziua în care au apărut dificultăți macroeconomice serioase și s-a încetinit creșterea în țările care se reformaseră cel mai rapid.

Ar trebui să se recunoască că au fost luate o perioadă mult prea scurtă și un eșantion prea mic de țări pentru a trage din punct de vedere statistic concluzii încurajatoare, bine fondate și clare din experiențele de până acum și care să se refere la sarcini practice și specifice.

În plus, esențialul era prea neomogen sub multe aspecte din afara fenomenului studiat. Să se țină seama că între țările care trec printr-o transformare post-socialistă au fost incluse o asemenea țară mică, precum Albania și un asemenea gigant, precum China. Printre ele se află o țară atât de săracă, precum Mongolia și una atât de bogată precum Cehoslovacia. Unele dintre ele sunt țări foarte avansate, iar unele, cel puțin la începutul tranziției, erau țări în care agricultura avea o foarte mare pondere în economie. Într-o țară majoritatea populației este catolică, în timp ce într-alta este protestantă, în alta ortodoxă și în alta musulmană. Cu o asemenea varietate de condiții inițiale țările vor lua clar drumuri diferite în tranziția lor către o economie de piață.

Nu există nici o rețetă universală. Nu există recomandări care să fie valabile pentru orice țară. Acest avertisment energic este prin el însuși o lecție importantă. Dar formulând această idee, nu ar fi

mai bine să termin acest studiu fără să mai stau pe gânduri? Dar continui deoarece sunt convins că există multe alte tipuri de lecții folositoare, dar, în primul rând, trebuie să fie clarificată natura concluziilor care pot fi corect trase.

Studierea atentă a proceselor de transformare care au avut loc până acum relevă că în cadrul acestora tipurile de fenomene și procese joacă un rol important. Care sunt problemele ce trebuie abordate în timp util, probleme peste care nu se poate trece în speranța că, oricum, ele se vor rezolva de la sine, în timp? Abordarea pe care eu aș recomanda-o oferă o *listă-catalog* a problemelor care reclamă prin excelență studiu și acțiune serioase. Desigur, istoria poate întotdeauna să vină cu imprevizibilul. Cuba, de exemplu, poate face față unor dificultăți neîntâmpinate de altă țară în transformare până acum. Totuși este util să ne pregătim intelectual (și poate prin acțiune) cel puțin pentru problemele previzibile.

Din experiența de până acum nu se poate spune nimic exact despre momentul când trebuie să fie luate unele măsuri în cursul procesului de transformare și ce anume măsuri să fie luate. Dar dacă nu este posibil să dăm o recomandare clară, cel puțin este posibil să spunem, din studierea experienței de până acum privind tranziția, câte ceva despre consecințele pe care unele sau alte măsuri pot să le aibă. Care vor fi câștigurile și pierderile directe și indirecte, politice, economice, sociale și culturale ale fiecărui pas major? Nu există nici o șansă de a elabora ușor ecuații de *trade-off* cuantificabile din experiența anterioară de transformare, dar va fi posibil să spunem, cel puțin din punct de vedere calitativ, care sunt *relațiile trade-off de cea mai mare importanță*. Dacă această contribuție a

mea ajută la promovarea unei abordări cost-beneficiu în acest mod, se va fi făcut un serviciu util, căci există un pericol ca politicienii ce conduc transformarea viitoare a acestor țări să fie atât de încrezători în capacitățile lor profetice încât ei să vadă politica pe care o susțin ca o soluție capabilă să satisfacă pe toți.

Istoria de până acum a transformării post-socialiste a inclus foarte multe eșecuri spectaculoase – schimbări ale căror consecințe politice, economice și sociale au fost dezastruoase. Prețul plătit a depășit în mod cert valoarea beneficiilor. De aceea este util să se țină seama în mod serios de faptul că greșelile ar trebui să fie evitate neapărat.

Nici un lucru nu este o Decizie “Non-politică”

Specialiștii implicați în transformarea post-socialistă protestează frecvent că prea puțină atenție se acordă *opiniilor experților* atunci când se iau decizii. Economiiștii obiectează că criteriile de eficiență sunt neglijate, doctorii – că factorii de sănătate sunt ignorați, manageri de teatru și custozii de muzee că nu sunt respectate considerentele culturale ș.a.m.d. Și ei toți se plâng că orice este “supra politizat”. Există ceva adevăr în această neliniște a lor. Schimbarea unui sistem este mai presus de orice un proces politic, astfel că *politizarea* oricărei decizii este inevitabilă. Capitalismul este un sistem atractiv (n.tr.: *lusty* – senzual, dar și înfloritor, lubric, robust) și cu spirit mobil/vioi. Chiar dacă statul și sfera politică ar urma să se retragă (ceea ce este greu de imaginat chiar pe plan teoretic), capitalismul se va răspândi încă, câștigând puncte de sprijin oriunde nu i

s-a permis să funcționeze înainte. Ar fi chiar corect să se ridice interdicțiile – un act politic în sine. În viața reală, expansiunea și intensificarea spontane ale capitalismului sunt puternic influențate de deciziile statului. Reglementarea de către stat poate să întârzie sau să grăbească naturalizarea economiei de piață bazată pe proprietatea privată. În cel mai bun caz, ea va urmări să promoveze trăsăturile sănătoase ale dezvoltării, în același timp stăvilind sau eliminând efectele nocive sau chiar criminale. În cel mai rău caz, ea va permite dezvoltarea sănătoasă și consecințele ei, în același timp ignorând sau tolerând abuzurile.

Sfera politică nu ar putea renunța la responsabilitățile ei privind calitatea transformării chiar dacă unii lideri își neglijează obligațiile. Nu că mulți ar dori să facă astfel, desigur. Politicienii sunt conduși simultan de filosofia lor politică și de optica lor globală, de interesele grupurilor sau straturilor sociale pe care le reprezintă și de propriile lor interese privind exercitarea puterii (ca și de interesele financiare, în unele cazuri). Ei nu pot privi cu indiferență la măsurile sau acțiunile proiectate de către stat. Ei încearcă să intervină și să influențeze cursul pe care-l iau evenimentele, indiferent dacă ei sunt la conducerea oficială sau în opoziție.

Aceasta trebuie să fie acceptată dintr-un început ca o realitate. Orice schimbare ar avea loc, experții care avansează o propunere trebuie să ia în considerare cu seriozitate implicațiile ei politice. Unde pot ei să spere a găsi sprijin sau rezistență? Eu însumi am eșuat uneori în a duce la bun sfârșit realizarea acestui aspect vital al analizei. Sper ca recomandările mele să fie acceptabile pentru oricine. Ele nu au fost niciodată. Reacțiile au fost

extrem de divizate și, în unele cazuri, o propunere de-a mea nu a atras nici un sprijin din partea nici unei forțe politice importante.

Implicații etice

Desigur, considerațiile “de expert” nu sunt suficiente prin ele însele; există totdeauna și implicații politice care trebuie să fie luate în seamă. Dar nici aceasta nu este suficient. Este necesar să se adâncească cercetarea prin examinarea temeinică a experiențelor de transformare post-socialistă și să se decidă asupra a ceea ce a fost bun și asupra a ceea ce a fost rău în desfășurarea evenimentelor până acum. “Bun” și “rău” sunt judecăți etice. Evaluând aspectele reale ale evenimentelor a fost posibil să facem observații și descrieri pozitive, lipsite de valoare. Statisticile demne de încredere referitoare la proporția proprietății private cuprind informații fără valoare. Dar dacă adăugăm că distribuția actuală a drepturilor de proprietate a fost atinsă cu prea mare încetinelă sau cu prea mare grabă aceasta înseamnă a face o judecată de valoare.

Analizării, căutând să mergă dincolo de înregistrarea pur și simplu a evenimentelor din trecut sau de simpla listare a alternativelor și consecințelor lor în viitor au obligația de a arăta natura lor. Ei trebuie să arate ce sistem de valori folosesc pentru a aprecia că un eveniment sau proces din trecut a fost bun sau rău și ce sistem de valori folosesc când susțin sau se opun unor măsuri viitoare. Sau, dacă ei sunt hotărâți să evite luarea unor poziții bazate pe un sistem de valori, să facă – cel puțin pentru a respecta exigențe minime de onestitate intelectuală – o prezentare minuțioasă a implicațiilor

etice. Să descopere și să explice cum, dacă acestea au fost făcute în trecut sau urmează a fi efectuate în viitor, corespund postulatului etic A dar eșuează în a corespunde postulatului etic B. Alternativ, dacă nu acestea ci altele au fost făcute în trecut sau urmează a fi făcute în viitor, cum eșuează în privința postulatului etic A dar corespunde postulatului etic B.

Fără a încerca să fim atotcuprinzători, există aici câteva dileme etice la care trebuie să facă față tranziția post-socialistă.

1) Ar trebui să fie evitat cu orice preț ca schimbarea de sistem să fie acompaniată de vărsare de sânge și de *violență*? Este natura nonviolentă a tranziției un postulat fundamental sau este permisibilă violența? Dacă are loc această ultimă situație, ce măsură a vărsării de sânge poate fi presupusă? Cât de multe victime? Mii? Sute de mii? Aceasta ridică una din problemele fundamentale ale istoriei umane: dilema fatală privind reformă sau revoluție, transformări pașnice sau rebeliune, răscoală sau război civil. Această problemă nu poate fi evitată de cei ce se ocupă de problemele tranziției post-socialiste. Revoluția ungară din 1956 a fost o răscoală sângeroasă care a fost zdrobită cu tancurile. După mai mult de 30 de ani Ungaria a trecut pașnic de la un sistem socialist la un sistem capitalist. Nici o singură persoană nu a fost ucisă. Nimeni nu a fost întemnițat pentru opunere la schimbare.

România a fost singura țară Est-Europeană care a condamnat la moarte, în urma unui proces sumar, pe dictatorul comunist al ei, Nicolae Ceaușescu și pe soția lui, Elena, executați în decembrie 1989.

Acei care acum ar căuta modul în care ar trebui să aibă loc o schimbare de sistem acolo unde ea nu a avut încă loc se

vor afla în fața aceleiași grave dileme etice.

Mulți din cei care prezintă propuneri privind transformarea post-socialistă au încercat realmente să ocolească problema, declarând că măsurile pe care ei le propun pot să se ia numai după ce schimbarea fundamentală a avut loc, *în oricare formă s-ar fi făcut*. Ei concep în avans un plan de reformare a administrației publice. Totuși, contextul social pentru viitor va fi diferit dacă oamenii sunt condamnați la moarte în urma unor procese sumare, dacă forțe de ocupație străine patrulează pe străzi sau dacă, în contrast, schimbarea politică are loc fără violență. Dacă reformatorii își imaginează un scenariu fără violență să le îngăduim aceasta, deoarece această condiție nu este auto-evidentă.

2) Există problema separată a *justiției* de a hotărî, deși ea este legată de dilema anterioară (Brahona de Brits ș.a. 2001; Horne și Levi, 2002; Shuyse, 1995). Sistemul care este de înlocuit a comis crime. Vina o are atunci numai "sistemul" sau și anumiți oameni care mai trăiesc încă? Cine poate fi considerat vinovat și în ce grad? Oricine își imaginează că sub totalitarism o mână de gangsteri impun o domnie a terorii și ceilalți sunt inocenți știe puțin despre un asemenea sistem. Cât de mare sau cât de mică ar trebui să fie fapta pentru a fi declarată criminală și pedepsită ca atare? Ar trebui să i se permită vinovatului să umble liber sau să fie cel puțin condamnat moral?

Cine ar trebui să dea verdicte? Cu cât natura totalitară a dictaturii a fost mai completă cu atât independența și imparțialitatea justiției a fost mai iluzorie, în special inițial.

Nu ar trebui să ne imaginăm că problema poate fi lăsată pe seama unor juriști sau filosofi politici preocupați de etica

împărțirii dreptății. Pentru a continua exemplul de dinainte, deoarece oamenii încep să se gândească la reformarea administrației de stat, schimbările cerute sunt, după toate probabilitățile, nu numai organizatorice. Unii oameni trebuie concediați și înlocuiți. Acest proces de selecție și de înlocuire, unul din principalii factori ai schimbării, va coincide în timp și se va interpenetra cu procesul de a se dispensa de justiție (sau sabotare a justiției). Or, înlocuirea poate să se împletească cu justiția în mod deschis, dacă legislația este modificată nepermițând într-un mod transparent ca indivizi care au avut importante activități în vechiul regim să dețină un rol public. Cu sau fără legislație, va fi o lipsă de transparență, acțiuni necinstite și corupție. Unii oameni vor fi demisi din slujbele lor fără procedura obișnuită sau schimbați prin anunț deoarece ei au fost compromiși sub vechiul regim. Inevitabil, alții vor fi avansați de către foști camarazi tocmai pentru că ei au aparținut *nomenclaturii*.

Cererea de justiție este unul din postulatele etice fundamentale ale omenirii. Ce se poate spune împotriva? Este important mai presus de orice să menționăm dificultatea de a împărți justiție. Cu excepția câtorva martiri, nimeni nu este pe deplin nevinovat. Mihaly Babit, un mare poet ungar, scria într-unul din versurile sale din vremea dictaturii naziste: "Printre criminali tăcerea este complice". Păcatul păstrării tăcerii a fost comis de mulți oameni care nu au îndrăznit să vorbească.

Împărțirea justiției este dificilă deoarece nici un aparat judecătoresc sau juridic imparțial, independent și competent nu va apare când transformarea post-socialistă începe. Vrem să avem tribunale revoluționare cu puteri de viață și de moarte? Este tolerabil din punct de vede-

re al sarcinei morale a justiției ca ea să devină un instrument vulgar al partidelor politice în lupta lor împotriva unuia sau altuia? (Gonzales și Enriques, 2001)?

Altă observație este că, o dată începută avalanșa justiției, există o atmosferă generală de teamă. Oricine se teme de a fi considerat răspunzător. Aceia care au chiar puțin de ascuns sunt speriați, deși sunt pe deplin inocenți, de teama de a fi acuzați sau chiar condamnați fără cauză. Chiar o suspiciune este suficientă, deoarece o parte din rușinea de a fi acuzat rămâne chiar dacă nevinovăția este dovedită ulterior.

O dată ce roata justiției a început să se învîrte, este greu să se asigure continuitate în administrație și economie. Mulți din specialiștii necesari sunt curând schimbați sau pur și simplu demisionază și nu există întotdeauna cineva care să poată să corespundă locului de muncă. Pe tot parcursul vieții apare un dificil *trade-off* între justiție și continuitate. Cu cât mai radicală și rapidă este prima, cu atât mai frecvent este afectată cea de a doua.

3) S-a făcut o mențiune despre viteza tranziției dar este important să o discutăm separat. Este de înțeles ca după decenii de dictatură și sărăcie oamenii să fie nerăbdători și să dorească să trăiască într-un nou sistem imediat. Viteza are valoare intrinsecă în ochii lor.

Dar viteza are prețul ei. Graba și superficialitatea în gândire se reflectă în faptul că măsurile proiectate sunt pline de greșeli. Nici o schimbare esențială nu poate fi aplicată izolat față de altele. Efectele favorabile ale unei schimbări esențiale vor apare numai în compania altor schimbări. Graba poate duce la pierderea complexității necesare a reformei și face ca schimbările care o acompaniază și reglementările auxiliare să nu

fie planificate și pregătite adecvat. Uneori o reformă făcută prea rapid se poate transforma în reversul ei. Poate să devină clar abia după ce reforma este făcută că amânarea ar fi fost mai bună decât forțarea ritmului.

Nu există nici o teorie, model sau chiar regulă convingătoare de calculare a vitezei optime de tranziție. În ceea ce mă privește, consider studiile pe acest subiect a fi un bluf pseudo-științific. Este ca și cum s-ar stabili viteza optimă pentru traficul urban. De fapt, șoferii sunt cei ce trebuie să decidă înainte de fiecare cotitură viteza pe care s-o adopte în funcție de drum, de condițiile de trafic, de ce trafic are cotitura și câți pietoni urmează probabil să o treacă.

Dar natura unică și complicată a deciziei nu este singura motivație pentru care nu există nici o viteză optimă. O alta este *alegerea valorilor* din spatele ei. Decizii diferite vor fi luate de către șoferii care dau prioritate vitezei, sau punctualității, sau evitării accidentelor. Toate aceste tipuri se găsesc în timpul tranziției post-socialiste. Unii politicieni au fost înnebuniți de viteză. Unii au dorit deja să declare presei mondiale și instituțiilor financiare de la Washington în 1995 sau 1996 că țara lor a terminat prima privatizarea. Alții au dorit să acționeze cu precauție (sau ultra-precauție).

4) Acum să privim mai de aproape unele considerații privind *dinamica*. Una din problemele centrale ale științei economice este dilema "prezent *versus* viitor". Exemplul frecvent dat studenților atunci când sunt explicate conceptele de valoare discount și valoare prezentă este dinamica fluxurilor consumatorului. Este mai bine să consumi mai mult astăzi sau să economisești și să investești de dragul unui consum mai mare în viitor?

Problema discountului apare când se planifică o schimbare de sistem. Aceia care trăiesc în timpul schimbării sistemului privesc în urmă la un trecut dificil. Majoritatea dintre ei a suferit opresiune, sărăcie și lipsuri de bunuri și servicii. Ei speră să trăiască mai bine acum în sfârșit. Ar trebui ca schimbările instituționale și structurale cerute să fie concepute astfel încât să creeze publicului o cât mai mică inconveniență posibil și o cât mai ușoară posibil povară fiscală? Ar trebui acordată prioritate menținerii sau, dacă este posibil, maximizării standardului de viață, astfel încât toți oamenii să simtă că ei sunt realii câștigători ai schimbării sistemului? Aceasta ar face sigur tranziția lină și ar ajuta la evitarea tulburărilor.

Ori este mai important să se creeze fundații instituționale ferme pentru noua infrastructură și să se angajeze membri eficienți și de încredere în conducere? Înseamnă aceasta să se facă sacrificii mai departe de către generația prezentă în favoarea celei viitoare? Ar trebui ca oamenii să sufere astăzi toate dezorganizările unei transformări rapide a sistemului instituțional și pierderile datorate scăderilor producției? Toate aceste lucruri trebuie să fie făcute cu o mână fermă, pentru a elimina cel mai neînsemnat risc al reversului și pentru a crea o economie de piață care să funcționeze bine *pe termen lung*.

Au fost prezentate aici dileme serioase constând din opțiuni care se exclud reciproc. Desigur, există și strategii intermediare. *Trade-off*-ul între prezent și viitor devine complicat întradevăr dacă variabilele opțiuni sunt extinse dincolo de variabilele macroeconomice uzuale (producție, consum, economisire, investiții) spre variabile *instituționale*. Ceea ce am căutat să dezvolt aici este ideea că acei ce

iau o poziție față de aceste probleme trebuie să înțeleagă că deciziile lor sunt în ultimă instanță opțiuni etice. Ei hotărăsc, de asemenea, cum se va împărți populația între câștigători și perdanti și care va fi distribuția bucuriei și a suferinței între generațiile prezente și viitoare.

Unele lecții

În această secțiune aș vrea să atrag atenția asupra experiențelor de până acum cu privire la cele cinci aspecte ale schimbării sistemului. Chiar cu argumentele prezentate cât mai imparțial, este posibil să spui, de obicei, ce sistem de valori a adoptat autorul. Mi-ar place să cruț cititorii mei de această sarcină clarificând cu fiecare punct premisele de valoare pe care se bazează argumentele mele.

Democrația reprezentativă

Dictatura comunistă poate fi urmărită prin câteva tipuri de regim politic.

- Un regim anticomunist represiv și puternic (o dictatură militară sau lege autoritară a unui partid sau grup de extremă conservatoare naționalistă, de exemplu). A fost cazul când regimul represiv al generalului Augusto Pinochet a urmat după cel al primului ministru Salvador Allende care a dus Chile pe drumul socialist.
- Lege autocrată, în care trăsăturile dictatoriale sunt acoperite de o frunză de smochin conținând unele aspecte de parlamentarism (alegeri, legislatură lipsită de putere). Se poate spune că asemenea regimuri au apărut în unele state sovietice succesoare din Asia Centrală, în unele cazuri continuând

regimul comunist anterior, membri ai acelei elite politice au aruncat peste bord ideologia marxist-leninistă și au câștigat puterea în combinație cu cercurile de afaceri.

- Un sistem semi-autocrat și semi-parlamentar. Un exemplu tipic este regimul lui Boris Elțin din Rusia în anii ce au urmat dezintegrării Uniunii Sovietice.
- Un sistem parlamentar explicit cu competiție reală între partide pentru dreptul de a governa.

Ordinea acestei prezentări nu este una întâmplătoare. Lista ordonează de la dictatura extremă, prin grade intermediare, la democrația instituțională deplină. Nu există de fapt linii clar despărțitoare. Oricum, există un test aspru care distinge ultima categorie – sistem cu multe partide – de rest. Regulile democratice se poate spune că se aplică dacă un partid (sau politician) de conducere care pierde corect alegerile generale predă puterea fără împotrivire oponenților victorioși. O dată ce aceasta s-a întâmplat nu o dată ci de două ori, testul este unul sever. Ungaria și Polonia l-au trecut amândouă.

În cazuri norocoase, răspândirea democrației politice și transformarea economiei în economie de piață bazată pe proprietatea privată merg mână în mână, întărindu-se reciproc. Dar nu întotdeauna se întâmplă astfel. Democrația implică strădanie și procese care se lungesc. Grupurile interesate trebuie să fie auzite înainte ca fiecare reglementare să fie introdusă. O majoritate parlamentară trebuie să fie convinsă de planurile de reformă. Rezistența este deseori mai puternică din interiorul partidului de la conducere decât din partea opoziției. Așa s-a întâmplat în Europa de Est unde un guvern de culoare social-democrată a introdus reguli de privatizare radicală, de exemplu, sau refor-

me pentru a face piața muncii mai flexibilă, prin asta reducând drepturile muncitorilor, ceea ce înseamnă, desigur, învingerea opoziției puternice din interiorul partidului de guvernământ.

Cât de ușoară este în această privință o “dictatură reformatoare”? Dacă grupul conducător al Partidului Comunist Chinez decide măsuri orientate către piață, el le ia și cu asta basta. Nu este nevoie să-și bată capul cu convingerea oamenilor apelând la comitetele parlamentare și la sprijinul presei și televiziunii care ar putea să îndrepte publicul împotriva lui. Se face în special o mare diferență atunci când reforma cere sacrificii financiare pe termen scurt de la unele secțiuni ale societății. Dacă inflația trebuie să fie stăpânită, de exemplu, aceasta implică restabilirea echilibrului macroeconomic al țării și eliminarea deficitului bugetar. Cu cât mai puternice pot fi autoritățile politice, cu atât este mai simplu să se introducă asemenea măsuri care cer eforturi.

Nu se poate verifica dacă există vreun conflict universal pe termen lung între introducerea democrației și înfăptuirea reformelor desemnate să producă o economie de piață echilibrată și stabilizată, dar nu există nici o declarație contrară (Baro, 1996, 1999; Tavares și Wacziarg, 2001). Uneori au existat situații în care a apărut un asemenea conflict, astfel că subzistă relații de *trade-off* între aplicarea procedurilor democratice și exigențele de reformă. Unde este asemenea situație, trebuie să se stabilească prioritățile.

Din punctul meu de vedere eu pot să spun că cerințele de democrație ar trebui să aibe prioritate într-o asemenea dilemă. Nu sunt de acord cu cei care susțin că “condițiile pentru democrație se vor coace mai târziu” și “lucrul important acum este să se accelereze reforma”.

Acest punct de vedere s-a răspândit în special printre oamenii de afaceri și experții economiști în țările în tranziție mai puțin dezvoltate economic. Eu nu sunt de acord, dar dacă ei o spun direct, cel puțin devine clar că cele două *sisteme de valoare* sunt opuse: unul în care prioritatea revine drepturilor umane, libertăților și democrației și unul în care se acordă preferință prosperității financiare și creșterii economice.

Confruntările între sistemele de valori sunt parte a societății pluraliste. Este supărător totuși dacă sunt aplicate standarde duble. Aceasta se vede la consilierii și observatorii occidentali care se ocupă de țările în tranziție mai puțin dezvoltate: "Desigur, democrația este esențială pentru noi, ca Occidentali", spun ei, "dar este mai puțin importantă pentru ei" (referindu-se la China, la țări din Asia sau locuitorii țărilor mai sărace). Cum spun ei asta? Atâta timp cât represiunea dăinuie, nu mai începe nici o discuție. În plus, acei care nu au avut niciodată democrație nu pot ști ce gust are ea. Apetitul vine mâncând. Oamenii încep să simtă că democrația este esențială o dată ce ea s-a consolidat și instituționalizat.

Cetățenii din țările în care tranziția post-socialistă a trebuit totuși să înceapă ar trebui să fie pregătiți pentru această dilemă. Conducătorii lor ar trebui să ajute oamenii să se pregătească mental pentru confruntarea zilnică cu această opțiune fundamentală și ramificațiile ei, deoarece pregătirea și introducerea propunerii de reformă intră în agenda de lucru.

Crearea statului de drept

Aceasta este o sarcină vastă, atotcuprinzătoare. Înainte de a defini statul de

drept, îngăduiți-mi să arăt câteva elemente componente, caracteristice și importante, ale lui. Trebuie să fie respectate drepturile fundamentale ale omului și să se accepte un sistem pluri-partinic bazat pe competiție politică și o constituție care să concretizeze instituții parlamentare. Crearea statului de drept reclamă legiferarea unor coduri civil și penal constituționale moderne pentru a consolida contractele private. Se impune elaborarea unei serii de legi care să reglementeze atât activitatea economică într-o economie de piață compatibilă, cât și domeniile, drepturile și obligațiile diferitelor autorități statale. Paralel cu activitatea legislativă trebuie instituit un sistem juridic independent. Trebuie să se garanteze că poliția și sistemele de respectare a legilor nu abuzează de puterea lor. Oricine trebuie tras la răspundere pentru faptele sale și nimeni – partid, autoritate sau însuși statul – nu poate fi deasupra legii (Sajo 1998 și 2002).

Simpla înșiruire a acestor exigențe este un avertisment că reforma sistemului de legi și crearea instituțiilor și organizațiilor statului de drept reclamă prudență și precizie care cer, în schimb, foarte mult timp. Conceptul de stat de drept s-ar discredită dacă legi elaborate în grabă urmează să fie în mod repetat amendate sau dacă reorganizări nereușite ar trebui să fie urmate mereu de reorganizări.

Orice domeniu al tranziției – procese politice, lumea economică sau artele și știința – reclamă un fundament legislativ și legal adecvat. Lipsa lui va conduce numai la tulburări și conflicte, o lecție învățată din experiența amară din locurile unde deja s-au întâmplat multe pe parcursul tranziției spre o economie de piață.

Aceasta este lecția – eu nu pot și nu aș vrea să trag o concluzie mai specifică sau

mai palpabilă. Consilierii occidentali din anii de început ai tranziției Est-Europene au menționat adesea “succesiunea” problemelor și au îndemnat cercetătorii să încerce să descopere teorii și modele privitoare la “succesiunea optimă”. Eu nu cred că problema este teoretic rezolvabilă. Sunt vremuri când este posibil să se înainteze și chiar se înaintează cu greu, puțin și cu o anumită măsură, știind că mediul legal necesar va veni ceva mai târziu. Dar o astfel de înaintare poate deveni periculoasă sau chiar contraproductivă dacă este prematură sau dacă domeniile legislative și juridice sunt mult prea târziu ajunse din urmă. Este dificil să se ajusteze ritmul diferitelor procese de la unul la altul. Prin acest studiu se urmărește pur și simplu să se tragă un semnal de alarmă, arătând că reformatorii ar trebui să se gândească la acest aspect. Oricare este câmpul de activitate pe care îl au în vedere, ei ar trebui să nu uite să clarifice domeniile legislativ și juridic ale guvernului și să ia în considerare complexitatea lor când stabilesc ritmul schimbărilor.

Consolidarea sectorului privat

Chiar în țările în care relațiile de putere s-au modificat complet în favoarea economiei de piață, rămân unii anticapitaliști fideli. Dacă ei nu au fost convinși de întorsătura istorică pe plan mondial a evenimentelor care au îngropat sistemul socialist, această scurtă contribuție nu-i va determina să-și pună întrebări sau să-și schimbe ideile. Așa că eu nu mă adresez lor ci acelor care sunt mai mult sau mai puțin entuziaști, sperând că socialismul se va transforma într-un anumit tip de capitalism. Acești oameni sunt de acord, sperând ca proporția proprietății de stat și

a celei colective succesoare să descrească mult astfel încât proprietatea privată să poată să devină forma dominantă de proprietate. Până acum acesta este acordul lor, dar această speranță lasă deschise multe probleme.

Dezbaterea politică și profesională și atenția presei în statele Est Europene și cele succesoare Uniunii Sovietice s-au concentrat în principal asupra a ceea ce s-a întâmplat firmelor și altor active care s-au aflat în proprietate de stat și, poate, în cea colectivă. Ar trebui ele să fie returnate foștilor proprietari? Ar trebui ele vândute celor care vor să le cumpere? Ar trebui ele date unui grup de oameni desemnați ca îndreptățiți să le primească, cum ar fi angajați ai întreprinderilor proprietate de stat sau deținătorilor de locuințe de stat? Sau ar trebui ca totalitatea drepturilor de proprietate să fie eventual distribuite tuturor cetățenilor?

Înainte de a comenta aceste relatări, permiteți-mi să fac o remarcă prealabilă. Prima problemă de luat în seamă este, în opinia mea, nu ce se întâmplă cu proprietatea aparținând statului ci ceva mult mai cuprinzător. Ce se poate face pentru a permite o dezvoltare cât de sănătoasă și de puternică este posibilă sectorului privat al țării? Eu voi pune această poziție a mea pe primul loc și numai după aceea mă voi întoarce la examinarea privatizării⁵.

Dezvoltarea sănătoasă a sectorului privat reclamă, mai presus de toate, lichi-

⁵ Eu mi-am elaborat propunerile de la începutul foarte timpuriu al tranziției post-socialiste în Europa de Est (vezi cartea mea, Kornai, 1990, în engleză. Această lucrare a fost tradusă în spaniolă, Kornai, 1991). După primul deceniu de tranziție, eu am revenit asupra temei și mi-am confirmat poziția originală (Kornai, 2000a).

darea barierelor la *intrarea liberă* pe care regimul comunist a înlăturat-o. Cei ce așteaptă să funcționeze economia trebuie să respecte, desigur, un anume minim de condiții – reglementări severe, securitatea activității, registre pentru fiscalitate ș.a.m.d –, dar dincolo de acestea, întreprinderea are nevoie să fie cât de mult posibil asigurată. Sistemul comunist a dus la eliminarea întreprinderilor mici și mijlocii sau la păstrarea lor în limite foarte înguste. Inițiativa privată trebuie să fie eliberată prin înlăturarea barierelor din calea întreprinderii libere. Astfel, ea însăși va iniția apariția în masă a întreprinderilor mici și mijlocii. Dezvoltarea va fi accelerată în continuare dacă întreprinzătorii primesc scutiri de taxe, împrumuturi preferențiale sau alte ajutoare. Sectorul întreprinderilor mici și mijlocii a crescut foarte rapid în țările în transformare.

Legată de problema găsirii unei strategii de asistare a creșterii sectorului privat este și o altă problemă dificilă. Cât de mult ar trebui să fie deschisă o țară față de *capitalul străin*? Iar aceasta ridică o problemă cu implicații politice, într-adevăr una în care valorile se ciocnesc în cele din urmă. Este un postulat suprem acela de a proteja suveranitatea națională, de a se feri de influențe străine și de a proteja producătorii din firmele aparținând cetățenilor țării? Dacă este așa, apariția oricărei firme multinaționale și aparținând unor străini sau achiziționarea de către orice străini a terenului agricol sau a altei proprietăți este un afront național. Corespunzător acestei opinii, actul de a te proteja de străini are în sine o valoare intrinsecă. Opus acesteia este punctul de vedere conform căreia creșterea economică și sporirea prosperității sunt mai importante. Țările recent eliberate de restricțiile economiei socia-

liste planificate suferă de o penurie de capital și au mare nevoie de investiții. Din această optică, apariția capitalului străin ar trebui să fie bine venită. Investițiile directe străine (IDS), desigur, nu sunt alcătuite din acte de caritate. Investitorii speră să obțină profituri și când acestea sunt, unele părți din aceste profituri vor fi reinvestite în țara gazdă și unele vor fi repatriate. Dar acesta nu este un joc cu rezultat zero din care investitorii câștigă și țara gazdă pierde. Ambele părți pot să câștige. Țara gazdă vede că IDS generează locuri de muncă, aduce încasări de taxe în vistieria statului, răspândește experiență străină de specialitate și implantează practicile de muncă și disciplina industrială din țările mai dezvoltate (Lizal și Svejnar, 2002).

În ceea ce mă privește, aș fi mai puțin interesat de felul pașaportului deținut de investitori decât de intențiile lor reale. Ce investiții planifică să facă și ce avantaje și costuri presupun pentru țara gazdă? Acolo unde există avantaje reciproce ale IDS, eu le-aș încuraja și chiar le-aș asista cu instrumentele disponibile guvernului. Această poziție reflectă sistemul meu de valori și este condiționată. Adică ea depinde de intenția precisă a investitorului respectiv și de măsura în care investiția promite să fie favorabilă, bucurându-se de încurajare și sprijin.

Chiar dacă guvernul țării post-socialiste decide în favoarea încurajării și sprijinirii fluxului de capital străin, intensitatea fluxului ar trebui încă să nu fie gândită ca depinzând exclusiv de condițiile economice curente. Dacă investitorii străini pot conta pe protecția proprietății lor, dacă ei pot să forțeze respectarea contractelor pe care le încheie și dacă ei pot să se adreseze cu încredere justiției și poliției pentru apărarea drepturilor lor –

toate acestea depind de cât de ferm este statul de drept. Desigur, și atitudinea politică a publicului trebuie să fie luată în seamă. Nu are nici un rost ca un ministru de finanțe sau un primar să încurajeze oamenii de afaceri străini să investească când există un fond de comentarii xenofobe în presă sau chiar în parlament. Fenomenele politice și economice sunt strâns legate între ele.

Experiența din regiunea post-socialistă arată că *noua* întreprindere joacă un rol important în răspândirea proprietății private (Konings, Lehmann și Schaffer, 1996; Konings, 1997). Investiția nouă, "verde" este cea care domină creșterea sectorului privat, fie ea reprezentată de firme mici și mijlocii noi sau de mari firme autohtone și străine. Este relevant că majoritatea investitorilor străini preferă nu să-și bată capul cu o fabrică veche demodată moștenită de la socialism ci să pornească de la început cu o marcă nouă mai simplă și mai eficientă.

Privatizare

Discuția anterioară conduce la o problemă încă nerezolvată privind ce ar trebui să se întâmple cu firmele care aparțineau statului sau poate colectivului în sistemul socialist⁶.

Din nou, eu nu cred că se poate da un răspuns simplu, universal aplicabil. Există câțiva factori care au greutate.

Primul factor este situația firmei în momentul în care se pune problema. Dacă

ea este tehnic învechită, cu echipament deteriorat, scos din uz, este de obicei mai înțelept să fie închisă. Dacă ea este îndatorată din greu este bine să se ia în considerație apelarea la proceduri de faliment din care creditorii vor obține o proporție importantă din drepturile de proprietate. Compania va fi vândută drept o organizație și o entitate legală, dar activele ei materiale pot fi soldate. Aceasta de obicei este privită ca o privatizare prin faliment.

Alt factor care afectează puternic decizia este *poziția macroeconomică* a țării. Dacă șomajul este răspândit, există o mult mai mare motivație, cel puțin pentru un timp, de a păstra fabrica în funcțiune, chiar dacă ea nu va fi niciodată viabilă pe termen lung. Aceasta poate însemna amânarea sau încetinirea privatizării acolo unde noul proprietar ar intenționa să concedieze o mare parte din forța de muncă. Efectul favorabil al privatizării este simțit mult mai lesne de către societate atunci când economia este în expansiune iar noile firme pot să angajeze lucrătorii eliberați de firmele vechi.

Decizia de privatizare reclamă o atenție specială, o sinceră considerație umană și o prudență în țările în care o mare parte a populației trăiește în sărăcie (Cuba, desigur, aparține acestei categorii). Trebuie să se manifeste precauții în ceea ce privește închiderea firmelor inefficiente și restructurarea lor pe căi care implică reducerea forței de muncă. Asemenea acțiuni ar trebui făcute, dacă este posibil, în momentul în care se speră într-o creștere economică în viitorul previzibil, care să absoarbă muncitorii concediați, și după ce o rețea sigură de protecție socială a fost instalată pentru a ușura greutățile tranziției. Oricum, aceste considerații sociale nu trebuie să fie un pretext pentru amânarea la nesfârșit a acțiunilor de eliminare a

⁶ Rapoartele BIRD (EBRD 2000, 2001) și ale Băncii Mondiale (World Bank, 2002) sunt bogate în informații și evaluări privind dezvoltarea sectorului privat și privatizarea.

producției ineficiente. Pentru că o lungă întârziere va ține în loc creșterea economică – singura cale cu adevărat eficientă și permanentă de eliminare a sărăciei.

Privatizarea servește înainte de toate la intensificarea eficienței economice. Dar ea are implicații *politice și etice* care pot veni în conflict cu criteriile de eficiență.

Am menționat mai devreme justiția, crimele comise în vechiul regim și pedepsirea celor care le-au comis. O latură a justiției este problema recompensării acelor care au suferit sub vechiul regim. Ar trebui ei să primească proprietatea care le-a fost luată de autoritățile comuniste, adică ar trebui să le fie restituită? Unele țări post-socialiste au făcut-o, în timp ce altele doar în parte (de exemplu, țărani au primit înapoi în anumite condiții pământul iar proprietarii de case, casele). Oricum, restituirea întâlnește dificultăți practice, dacă activele originale au fost stricate sau modernizate sau s-a investit în ele în vechiul regim astfel încât ele *diferă*, așa cum arată în prezent, de activele confiscate. În astfel de cazuri rămâne posibilitatea unei despăgubiri financiare din partea statului care plătește o *compensație* financiară pentru pierderea cauzată prin confiscare.

Aceasta prezintă un set de probleme complexe, serioase privind judecățile de valoare. Justiția decide că cei vătămăți de vechiul regim ar trebui să fie compensați de către regimul cel nou. Dar cine ar trebui să plătească compensația? Statul? Desigur, dar statul nu are banii proprii. El cheltuiește banii obținuți de la plătitorii de taxe de astăzi. De ce ar trebui cetățenii de astăzi, unii din ei săraci, să plătească din câștigurile lor mici prețul injustițiilor grave comise acum câteva decenii în urmă? Așa că există argumente etice puternice împotriva compensării. Eu în-

clin spre un model etic secundar, dar aș vrea să las problema deschisă, indicând doar aceste aspecte ale problemei.

Cei ce lucrează într-o firmă au ei vreo pretenție asupra proprietății ei? Nu ar trebui în schimb ca firmele aflate azi în proprietatea statului să fie transferate în proprietatea angajaților? Aceste întrebări introduc idei socialiste în noul “mediu capitalist”. Ideea este cu totul confuză chiar sub aspectul orientat-socialist al argumentului. Schimbarea sistemului politic a avut loc și acum este momentul pentru reforma proprietății. În acest punct, firma proprietate de stat A funcționează bine și obține profit, în timp ce firma proprietate de stat B suferă pierderi serioase. Profiturile înalte ale firmei A nu se datorează angajaților. Ei s-au bucurat de moștenirea unui echipament modern și a unei serii de produse corespunzând noilor condiții de piață. Pierderile firmei B nu sunt date de neglijența angajaților. Echipamentul tehnic este sărac și nu există nici o cerere pentru produse în noile condiții de piață. Proprietatea firmei A constituie, de aceea, un dar din partea națiunii către angajații firmei, în timp ce angajații firmei B vor suporta greutăți serioase din partea statului, dacă ei sunt de acord să le accepte⁷. Care este justificarea recompensării angajaților de la firma A și penalizării a acelor de la firma B? Se contrazic cele mai elementare exigențe de

⁷ Aici am subliniat implicațiile etice. Apar, de asemenea, și probleme incitante bine cunoscute din literatura despre “autoconducere” și “conducerea de către muncitori”. Poate forța de muncă să reziste tentației de a crește propriile lor salarii? Poate să fie menținută disciplina (funcțională) de muncă? Vezi Roland, 2000; Filatotchev, Wright și Bleaney, 1999; Frydman, Gray și Rapaczynsky, 1996.

justiție.

În câteva țări post-socialiste au fost elaborate planuri de distribuire a drepturilor de proprietate în mod egal cetățenilor. Propunerea s-a auzit prima dată în Polonia și aplicată prima dată în Cehoslovacia prin "*privatizarea voucher*". Fiecare cetățean poate să solicite un certificat (*voucher*) de garantare a proprietății asupra unor active de stat specificate. Aceeași formă de privatizare a fost mai târziu aplicată pe scară mare în Rusia. Reglementările din Cehia și schemele din Rusia nu au fost identice. Dar ele se potrivesc sub aspecte fundamentale economice, sociale și etice. Alte câteva țări au aplicat același scheme, dar mai puțin cuprinzătoare decât în Cehia și Rusia.

Câteva tipuri de argumente au fost avansate (Kornai, 2000a; World Bank, 2002). Schema *voucher* apărea în principal considerațiile politice (Boycko, Shleifer și Vishny 1993, 1994, 1996; Shleifer și Treisman, 2000). Cu proprietatea de stat trebuie să se termine cât mai repede posibil, luând de la vechea elită economică arma cea mai importantă a puterii lor, care conservă și restaurează vechea ordine. Acesta este un argument puternic atâta timp cât pericolul restaurării comuniste reprezintă o posibilitate. Discutarea ideii dacă argumentul se oprește realmente la statele Est-Europene de la mijlocul anilor 1990, sau la statele succesoare Uniunii Sovietice, ar putea fi interesantă, dar ea este periferică în acest studiu, deoarece ea privește strategiile viitoarelor țări post-socialiste. Dacă privatizarea are loc într-un mediu politic care prezintă pericolul restaurării comuniste, atunci un argument convingător există pentru eliminarea rapidă a proprietății de stat care ar trebui să aibă prioritate față de orice altă exigență. Oricum,

dacă relațiile interne de putere, ca și factorii de dincolo de granițele țării, sunt destul de puternice pentru a rezista la orice încercare de restaurare a regimului comunist, atunci acest argument nu se mai aplică.

Am mai menționat mania pentru viteză. Unii oameni fac presiuni ca proprietatea de stat să fie lichidată imediat, indiferent dacă există un pericol al restaurării comuniste. Ei vor să se acorde prioritate cerinței privind stabilirea bazelor economiei capitaliste de piață *cât de curând posibil*, privatizarea fiind factorul cel mai important. Întrucât aceasta privește o opțiune de valori, un set de valori poate fi evaluat doar prin intermediul altora. Criticii acestei linii de argumentare, incluzându-mă și pe mine, au subliniat că viteza nu este obiectivul cel mai important; mai mult, obiectivele importante sunt soliditatea și funcționalitatea eficienței noului sistem. Mecanismul de alegere a proprietarilor în mod eficient a fost descoperit cu foarte multă vreme în urmă și acesta este piața pentru drepturile de proprietate. Proprietatea statului trebuie să fie vândută la un preț echitabil. Aceia care cumpără vor fi pregătiți să plătească deoarece ei apreciază că pot să o facă să funcționeze economic și că vor face tot ce pot pentru a-și asigura succesul (Murrell și Wang, 1993; Poznanski, 1993; Zinnes, Clifora; și Sachs, 2001)⁸.

⁸ Frydman, Gray și Rapaczynsky (1996) adaugă o apreciere importantă: distincția între cei din interiorul țării (*insiders*) și cei din afară (*outsiders*) în calitate de cumpărători potențiali ai activelor aparținând statului. Vânzarea către cumpărătorii din afară prezintă avantaje semnificative din punct de vedere al eficienței viitoare a firmei.

Alte argumente etice au apărut în această dezbateri. Juriștii care au apărut inițial din punct de vedere ideologic proprietatea de stat puneau accent pe faptul că fabricile aparțineau poporului ca întreg. De aceea, dacă ele aparțin întregului popor atunci orice cetățean este îndreptățit să participe la împărțirea proprietății de stat când ea este privatizată. Acest argument egalitar îmi pare bizar pentru timpul când se creează sistemul capitalist. Dacă prima proprietate de stat este vândută la un preț echitabil iar beneficiile sunt returnate în contul de capital al statului, nu a avut loc nici o schimbare în avuția statului ci pur și simplu o schimbare de formă. Permiteți-mi să afirm că beneficiile din privatizare sunt folosite pentru a reduce datoria externă a statului sau pentru investiții productive precum dezvoltarea infrastructurii. În asemenea caz, avuția statului departe de a fi redusă va fi în mod fericit menținută într-o formă mai eficientă. Nimic nu a fost "luat de la popor". De fapt, utilizarea mai eficientă a avuției statului urmează a fi beneficiul său⁹.

⁹ La acest punct poate fi util să explicăm cum se poate înțelege în realitate privatizarea. 1). Există firme mici care ar putea fi ușor vândute; aceasta se cheamă „mica privatizare”. 2). Firmele mai mari proprietate de stat ar putea fi transformate în societăți pe acțiuni; nu este nevoie să fie vândută întreaga companie unei singure persoane; se pot vinde acțiuni în pachete mici. 3). Se pot introduce programe de credit și amortizare; după o restituire mică la început, eșalonarea plății datoriei rămase se poate extinde pe mai mulți ani. 4). Nu este nevoie de grabă; în câțiva ani avuția privată se va acumula în mâinile unor manageri eficienți, ale unor mici oameni de afaceri, ca și ale altora, și ei vor fi capabili

O precondiție a mersului în realocarea drepturilor de proprietate este crearea unui stat de drept funcțional. Procesul de privatizare trebuie să aibă loc printr-un minim nivel de reformă instituțională. Observația se sprijină pe multe experiențe pozitive și negative.

Transparența

S-au făcut unele mențiuni privind *prețul echitabil*, dacă se alege strategia de vânzare a proprietății de stat. Pentru mai multă *precizie*, activele trebuie să fie vândute pe bază de contract clar în termeni echitabili¹⁰.

Aici, din păcate, trebuie să prezint experiențe negative. Cazurile de neglijență, evaluările frauduloase și cheltuielile devastatoare pentru organizațiile însărcinate cu efectuarea vânzărilor activelor statului par să fi fost frecvente, iar procesul a devenit de obicei asemănător cu corupția. Aceste situații s-au înrăutățit apoi deoarece descoperirea și urmărirea în justiție a corupției au fost rare, în timp ce fiecare țară era plină de zvonuri referitoare la abuzuri care nu puteau fi confirmate. Poate unele zvonuri erau nefondate și problemele erau exagerate. Sigur, o mare parte din aceste murdării, justificate sau nejustificate, a rezistat acestei schimbări istorice importante a proprietății.

să cumpere mai multe acțiuni. Aceste patru sugestii nu se exclud reciproc și pot fi aplicate una alături de alta.

¹⁰ Contractul poate impune cumpărătorului, alături de preț, și alte condiții privind ocuparea, reconstrucția tehnică, investițiile și oprirea poluării mediului, de exemplu. O altă problemă este că acele costuri care privesc pe noul proprietar pot să justifice un preț de vânzare mai scăzut pentru active.

Oricine se poate îndoii. Acompaniază în mod inevitabil aruncarea de noroi un asemenea transfer uriaș de avuție? Pot oare țările care cunosc reforma proprietății să păstreze procesul curat sau cel puțin cu o corupție la un nivel mai mic?

Tehnicile defensive sunt bine cunoscute. Ceea ce este necesar este un corp de legi formulate înainte de privatizare, exprimate clar, fără nici o fisură pentru cei ce intenționează să se îmbogățească (păstrând litera legii) furând activele statului de sub nasul trezoreriei. Procedurile trebuie să fie pe cât posibil transparente. Dacă o agenție de stat urmează a fi răspunzătoare de vânzări, alta ar trebui să fie independentă pentru a le monitoriza cât mai aproape posibil. Agenția monitorare să aibă acces la orice detaliu și posibilități de a opri tranzacțiile înainte de a fi prea târziu. La fel, parlamentul și presa trebuie să aibă acces la monitorizarea procesului.

Reforma prețului și liberalizarea

O cerință fundamentală pentru ca o economie de piață să funcționeze normal este ca prețurile să-și joace rolul lor în controlarea cererii și a ofertei. Printre cele mai mari probleme ale economiei socialiste planificate se afla grava distorsionare a prețurilor relative de tranzacție.

Aproape toți economiștii cad de acord asupra direcției în care sistemul de prețuri trebuie să meargă. Este necesar ca prețurile relative care reflectă penuria să producă echilibru pe piață. Dezbaterile se referă la faptul dacă ajustările ar trebui să fie făcute într-unul sau în mai multe stadii și la viteza la care trebuie să aibă ele loc (EBRD, 2000, 2001).

Considerațiile de eficiență singure

arată dacă o reformă radicală este cea mai potrivită. Toate prețurile trebuie să fie scoase de sub control și piața să permită formarea prețurilor de echilibru. În mod natural, concomitent cu liberalizarea prețurilor relative trebuie să se libereze importurile. Un flux liber de bunuri străine în interiorul țării va determina reducerea prețurilor înalte generate de nivelurile joase ale producției autohtone. Și dacă țara a fost dependentă de importurile de anumite produse și a păstrat până acum prețurile acestora la niveluri artificial de joase, liberalizarea prețurilor și a importurilor va deschide calea pentru o creștere a prețurilor relative ale produselor. Acest fapt va determina pe utilizatori să fie mai atenți cu produsele.

Argumente economice arată că liberalizarea ar trebui să fie rapidă și serioasă și, în logica lor proprie, ele nu pot fi negate. Totuși, până acum nu a fost vreun caz de liberalizare rapidă și solidă. Forțele sociale rezistă la această optică idealizată, așa că situația devine profund politizată. Și ideile și valorile pot fi menționate ca protest, astfel că și opțiunile de valoare sunt implicate.

Dacă prețurile majorității bunurilor și serviciilor esențiale care ocupă o proporție mare în bugetele menajelor cu venit mic cresc, acești oameni și reprezentanții lor politici vor protesta; aceasta poate, în schimb, să determine guvernul să nu mai facă ajustările necesare de prețuri. Prețurile surselor diferite de energie, de exemplu, erau artificial menținute la nivel scăzut din astfel de motive în unele țări Est Europene și în unele rămân așa și acum.

Interesele unor grupuri de producători pot fi preferate, logic. În Ungaria, de exemplu, o creștere justificată economic a prețurilor la petrol a generat proteste din partea șoferilor de taxiuri care s-au con-

cretizat în blocarea podurilor de peste Dunăre, despărțind capitala în două și paralizând-o, forțând astfel guvernul să se retragă. Concurența importurilor și prețurile la grâne prea joase au dus la repetate proteste din partea agricultorilor.

Nu există nici o regulă clară de calculare a vitezei optime pentru reforma prețurilor. Va depinde de ceea ce este mai important pentru decidenți: îmbunătățirea eficienței cu un sistem național de prețuri relative sau menținerea unei societăți pașnice fără nici un motiv de insatisfacție care s-ar putea transforma în voturi anti-guvernamentale la viitoarele alegeri generale. Decizia privind viteza și succesiunea liberalizării prețurilor și a importurilor trebuie să fie luată în funcție de condițiile politice și economice predominante. Impresia mea preliminară rezultată din informația disponibilă este că nu ar fi înțelept să se stabilească un ritm rapid, deoarece prețul politic și social ar fi prea mare dacă se procedează astfel. Dar, îngăduiți-mi să repet că este numai o impresie preliminară și nu o recomandare decisivă, clară. O poziție responsabilă asupra acestei probleme ar putea fi luată numai după o evaluare profundă și adusă la zi a situației particulare.

Nepotrivirea este aici între valorile fundamentale, nu numai între forțe politice. Cât de multe sunt înscrise în mintea noastră, care dintre ele prescrie o ajustare de prețuri, cât de multe sunt în sufletul nostru, care dintre ele ne conduc la a empatiza cu aceia ale căror venituri reale mai sărace se vor micșora ca rezultat al reformei? Acești oameni au fost victimele economice principale ale vechiului regim și acum sărăcia lor urmează a fi prelungită prin prefacerile grave din perioada de tranziție.

Reforma Statului Bunăstării

O trăsătură proeminentă a sistemului socialist este redistribuția atotcuprinzătoare. Cetățenii primesc îngrijire medicală, educație și drept la pensionare și o rețea de instituții finanțate de stat (precum grădinițe și centre post-școlare) oferă îngrijire copilului.

Majoritatea țărilor socialiste în care se dezvoltă statul bunăstării sunt sărace și înapoiate. Calitatea serviciilor menționate este de obicei proastă: grija medicală slabă, pensii mici ș.a.m.d. Oricum, legea prescrie accesul egal. Eu am botezat această situație într-o lucrare a mea de început un "stat al bunăstării prematur".

Efectele unui stat prematur al bunăstării sunt inconstante, deoarece puterea decidenților centrali crește iar suveranitatea indivizilor descrește. Statul centralizează majoritatea venitului, timp în care cei ce răspund de planuri hotărăsc cât să se cheltuiască pe educație, sănătate și îngrijirea copiilor și a persoanelor în vârstă. Planificarea centrală nu se limitează la obiective agregate: ea coboară și la mici detalii. Deciziile referitoare la serviciile menționate sunt luate nu de către indivizi sau familii ci în mod paternalist, de către stat. Asemenea paternalism devine obișnuit și majoritatea oamenilor se adaptează la el. Generațiile născute în sistemul socialist nu pot concepe ca lucrurile să fie altfel. Acești oameni se așteaptă și cer ca statul să aibă grijă de ei. Aceasta le dă un sentiment de siguranță. Ei simt că principiile egalitare sunt pe deplin aplicate în acest domeniu.¹¹

¹¹ Ele nu sunt aplicate cu rigurozitate deoarece eșaloanele superioare ale nomenclaturii au privilegii: facilități speciale de îngrijire a sănătății, admitere facilă în uni-

Furnizarea de către socialism a securității fundamentale derivând din grija garantată de stat și aplicarea principiilor egalitarismului sunt foarte populare. Aceasta este motivația pentru care mulți oameni sprijină sistemul socialist în ciuda violărilor grave ale drepturilor omului, represiunii brutale și stării deplorabile a economiei. Experiența multor cetățeni amestecă simțămintele față de un anume sistem, urând ceea ce ei resping și respectând elementele convenabile și confortabile pe care vor să le rețină.

Cum antipatia se compară cu simpatia, tot așa și ceea ce se urăște se compară cu dorința de a reține elemente ale vechiului sistem, variind de la țară la țară și de la perioadă la perioadă. Oricare ar fi situația, funcțiile de bunăstare ale statului socialist sunt unele care vor rămâne în memoria colectivă pozitivă după schimbarea sistemului.

Chiar în țările în care nu s-a abandonat niciodată economia de piață bazată pe proprietatea privată sau sistem politic democrat și niciodată nu au urmat drumul construirii și apoi al demolării sistemului comunist, reformarea statului bunăstării este o luptă dureroasă. Statele bunăstării mature și bogate, nu numai cele premature, nu mai pot să suporte povara serviciilor instituționalizate obișnuite. O altă schimbare binevenită în durata de viață a oamenilor este schimbarea structurii pe vârste a populației în favoarea persoanelor în vârstă pe seama tinerilor, ceea ce duce la creșterea continuă a costurilor serviciilor de sănătate și ale sistemului de pensii. Devine imperativ să se pună limite creșterii în continuare a unor asemenea costuri, dar orice mișcare de a face aceasta se lovește de proteste. Ne gândim

versități pentru copiii lor ș.a.m.d.

la opoziția publică furioasă din Franța și Germania față de reformele sistemelor de pensionare și asigurare medicală asociate cu reduceri ale serviciilor finanțate de stat. Dacă există reacții ale publicului în țările bogate, ce se poate aștepta în țările mai puțin dezvoltate unde straturile sociale mai sărace sunt chiar mult mai dependente de asistența de stat? Dacă reformatorii economiei se ating violent de fațetele paternaliste ale sistemului socialist, ei vor contribui la creșterea nostalgiei simțită față de vechea ordine. Reforma activității de bunăstare a statului trebuie mânăuită cu precauție, fie și numai pentru eficiența politică și dorința de a promova stabilitate politică și simpatie față de noul sistem.

Multe din activitățile de bunăstare din unele țări sunt îndeplinite de întreprinderi proprietate de stat, organizații non centrale sau locale ale statului. Firma are o grădiniță de copii și un serviciu de urgență medicală, plătește integral pensii foștilor lor angajați ș.a.m.d. În China a fost deosebit de comun, atunci când activele de stat s-au lichidat și s-au dezvoltat noi relații de proprietate și s-a întărit motivația profitului, ca firmele să înceteze pur și simplu să-și asume asemenea obligații de bunăstare. De exemplu, după ce grădinița companiei s-a închis, copiii nu au mai fost admiși la grădinițele din sat sau din oraș. Preocuparea pentru bunăstarea umană și stabilitatea politică reclamă de asemenea, ca privatizarea să fie coroborată cu transferul unor asemenea funcții de bunăstare parțial către guvernele central și local și parțial către organizațiile comerciale orientate spre piață. Astfel nu ar trebui să fie decalaje în furnizarea serviciilor de bunăstare.

Eu nu pot să ofer o rețetă universală pentru reformarea statului bunăstării moștenit de la sistemul socialist, cel puțin

din cauză că există opțiuni de valori fundamentale în spatele măsurilor posibile de reformă, aici poate mai mult decât în alte părți. (Kornai și Eggleston, 2001; World Bank, 1994; Culyer; I Newhouse, 2000). Permiteți-mi să fiu de acord cu *libertatea individuală de opțiune*. Indivizii sau familiile ar trebui să fie libere să decidă la care asigurare de sănătate sau de pensie vor să subscrie și la care grădiniță, școală sau universitate să-și trimită copii. Cu cât mai serios (și exclusivist) caută o societate să aplice principiul suveranității individului cu atât ea va fi în favoarea soluțiilor de piață descentralizată în toate sectoarele menționate. În același timp, majoritatea oamenilor au un simț al *solidarității* cu acei care se află într-o poziție dezavantajoasă, care nu sunt capabili să-și achite din propriul buzunar costurile pe care le incumbă aflarea lor în nevoi – ei nu pot să-și cumpere o asigurare medicală sau de pensie adecvată din veniturile lor sau să plătească taxele universitare pentru copii. Cu cât mai serios (și exclusivist) caută o societate să aplice principiul solidarității cu atât va fi ea în favoarea necesității redistribuirii de către stat și a soluției paternaliste. Mai mult, teoria economică confirmă faptul că eșecurile pieței au loc în multe segmente menționate. Apar situații de informație asimetrică și selecție adversă împiedicând funcționarea pieței. Și aceasta devine un argument pentru intervenția statului și pentru redistribuire.

Contradicțiile între valori și diferențele de interese dintre grupuri, straturi și generații de oameni explică de ce reforma statului bunăstării se desfășoară cu asemenea dificultate. În ceea ce mă privește, eu cred într-un compromis judicios. Să existe o furnizare egalitară la un anumit nivel – pentru toți îngrijirea sănătății și

educația fundamentale și pentru toate persoanele în vîrstă un minim garantat de pensii. Oamenii ar trebui să plătească pentru ceea ce doresc mai mult decât le oferă statul și să nu se aștepte ca el să le achite nota de plată. Această modalitate de gândire sugerează că ar trebui să existe sisteme paralele funcționând împreună și sprijinindu-se unul pe altul: pensie de stat și pensie privată, îngrijire fundamentală medicală finanțată de stat și îngrijire medicală privată ș.a.m.d.

O propunere care nu satisface complet și cere concesi, discernământ și tact de la toți poate fi ignorată în timpul unor ciocniri vehemente între ideologii și interese. După toate probabilitățile, forțele aflate în război vor bloca fiecare eforturile celorlalte și reforma va ajunge în impas. Această situație se poate vedea în unele țări post-socialiste (Ea poate fi văzută în lumea dezvoltată de exemplu, în întreruperile și șovăirea cu care progresează reforma privind îngrijirea medicală în Statele Unite).

Remarci conclusive

În concluzie aș vrea să ating pe scurt două probleme. În primul rând, în conceperea unui program de tranziție ce rol este jucat de faptul că țara respectivă este extrem de înapoiată economic și mulți dintre locuitorii ei sunt săraci? Aceasta trebuie să se ia desigur în considerare pentru fiecare decizie. Multe probleme economice se prezintă evident diferit în Cuba, de exemplu, față de Germania de Est sau Cehoslovacia în timpul transformării post-comuniste. Iată ce aveam eu în minte când atrăgeam atenția în acest studiu în primul rând asupra problemelor care nu sunt strâns legate de nivelul economic.

Cititorii se pot convinge de aceasta răsfoid paginile din urmă. Natura pașnică sau violentă a tranziției, problema justiției, formele de privatizare ș.a.m.d. sunt legate în principal de pozițiile politice și etice.

Eu am arătat în mod repetat spre multe *trade-offs* ale tranziției, dilemele și problemele complexe care împiedică introducerea unor măsuri de reformă și consecințele posibile sociale și politice ale introducerii lor. Trebuie să se țină seama când se evaluează mai târziu că urmările sunt simțite de oamenii care au suferit deja, nu numai de opresiune politică ci și de sărăcie materială. Decidenții trebuie să gândească de două ori ce poveri sunt capabili ei personal să le poarte de dragul unui viitor mai bun și ce poveri vor ei să impună pe umerii altora.

În al doilea rând, o altă remarcă a mea se referă la rolul consilierilor. Am studiat poziția Cubei inițial și am încercat să obțin mai multă informație pentru a putea începe să scriu acest studiu. Totuși m-am abținut intenționat să mă pronunț asupra problemelor specifice ale Cubei sau să dau sfaturi practice asupra a ceea ce ar trebui să facă Cuba dacă ar trce printr-o tranziție post-socialistă. Ceea ce ar trebui să facă doar cubanezii înșiși este să decidă. Numai ei dețin cunoașterea locală necesară, ei trebuie să-și asume responsabilitatea pentru ei și să trăiască cu consecințele propriilor lor decizii.

Eu am văzut și am auzit din interior, ca cetățean al unei țări post-socialiste, ce gândeau experții autohtoni despre consilierii străini care aveau o cunoaștere superficială a condițiilor din țară, exprimând siguri de sine ce ar trebui să se facă, bazați pe o experiență de altundeva.

Aroganța intelectuală antipatică a unor asemenea experți a făcut ca sfatul lor să fie de obicei ignorat.

Am vizitat multe țări post-socialiste dar m-am abținut de la a da sfaturi chiar dacă am fost întreat. M-am convins singur să le vorbesc despre experiența noastră și, mai presus de orice, despre dilemele, interesele conflictuale de grup, considerațiile politice și opțiunile de valoare cu care noi ne-am confruntat.

Am încercat să fac același lucru și în acest studiu. Mi-aș dori ca cei care concep un plan funcțional pentru o tranziție post-socialistă în Cuba să gândească serios la anumite probleme, să nu le ignore. Sper ca ei să nu fie păcăliți de către falși profeți și apărători ai ideilor de dreapta. Proiectanții transformării să insiste pe confruntarea pe toate părțile argumentelor și să evalueze cele pro și cele contra. Să evalueze cu atenție consecințele sociale și politice ale fiecărei noi reglementări sau reforme. Și pentru a adăuga o speranță în privința a ceea ce s-a spus în fiecare secțiune a acestui studiu, să recunoască implicațiile etice și să se întrebe: ce valori vor fi promovate sau discreditate prin aceste reglementări sau prin acele măsuri de reformă?

Mi-ar place să sper că această contribuție a mea a îndeplinit acest modest scop. Eu nu vreau să ascund reflecția amară că liderii vieții politice ai națiunii prezintă o înclinație slabă spre a trage învățăminte din experiențele altor națiuni. Ei tind spre aceleași evitabile greșeli care generează tulburări oriunde. Sper sincer că aceasta nu se va întâmpla în Cuba. Merită să se învețe din stocul de experiențe de pînă acum, care este amplu și valoros.

Bibliografie

- Barahona de Brito, Alexandra, Carmen Gonzalez-Enriquez și Paloma Aguilar (ed.), 'The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies', Oxford, UK, Oxford University Press, 2001.
- Barro, Robert J., *Democracy and Growth*, 'Journal of Economic Growth', nr. 1, 1996, p.1-27.
- Barro, Robert J., *Determinants of Democracy*, 'Journal of Political Economy', nr.107, 1999, p.158-183.
- Boycko, Maxim, Andrei Shleifer și Robert W. Vishny, *Privatizing Russia*, Keasey, K.T. și Wright, M.S. (ed.), 'Elgar Reference Collection. International Library of Critical Writings in Economics', vol. 106, p.578-631, Cheltenham, UK, and Northampton, Mass., Edward Elgar, 1993.
- Boycko, Maxim, Andrei Shleifer și Robert W. Vishny, *Voucher Privatization*, 'Journal of Financial Economics', nr. 35, 1994, p.249-266.
- Boycko, Maxim, Andrei Shleifer și Robert W. Vishny, *A Theory of Privatization*, Parker, D. (ed.), 'Elgar Reference Collection. International Library of Critical Writings in Economics', vol. 123, p.180-190, Cheltenham, UK, and Northampton, Mass., Edward Elgar, 1996.
- Central Intelligence Agency (CIA), *CIA World Fact Book*, 2002, <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook>.
- Culyer, Anthony J. și Joseph P. Newhouse (ed.), 'Handbook of Health Economics', Amsterdam, New York, and Oxford, UK, Elsevier Science, North-Holland, 2000.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), *Transition Report 1999*, London, EBRD, 2000.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), *Transition Report 2000*, London, EBRD, 2001.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), *Transition Report 2002*, London, EBRD, 2003.
- Federal Statistical Office of Germany, 2003, www.destatis.de.
- Filatotchev, Igor, Mike Wright și Michael Bleaney., *Privatization, Insider Control and Managerial Entrenchment in Russia*, 'Economics of Transition', nr.7, 1999, p.481-504.
- Freedom House, *Democracy's Century: A Survey of Global Political Change in the 20th Century*, 2002, <http://www.freedomhouse.org>.
- Frydman, Roman, Cheryl Gray și Adam Rapaczynski, 'Corporate Governance in Central Europe and Russia', London, Central European University Press, 1996.
- Frydman, Roman, Cheryl Gray și Adam Rapaczynski, *When Does Privatization Work? The Impact of Private Ownership on Corporate Performance in the Transition Economies*, 'Quarterly Journal of Economics', nr.114, 1999, p.1153-1192.
- Gonzalez-Enriquez, Carmen, *De-Communization and Political Justice in Central and Eastern Europe*, Barahona de Brito, Alexandra, Carmen Gonzalez-Enriquez, and Paloma Aguilar (ed.), 'The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies', Oxford, UK, Oxford University Press, 2001, p.218-247.
- Horne, Cynthia și Margaret Levi, *Does Lustration Promote Trustworthy Governance in Transitional Societies?*, Kornai, János și Susan Rose-Ackerman (ed.), 'Building a Trustworthy

- State in Post-Socialist Transition', New York, Palgrave Macmillan, Forthcoming 2004.
- Huyse, Luc, *Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past*, 'Law and Social Inquiry', nr.20, 1995, p.51-78.
- Konings, Jozef, Hartmut Lehmann și Mark E. Schaffer, *Job Creation and Job Destruction in Transition Economy: Ownership, Firm Size and Gross Job Flows in Polish Manufacturing 1988-91*, 'Labor Economics', nr.3, 1996, p.299-317.
- Konings, Jozef, *Firm Growth and Ownership in Transition Countries*, 'Economic Letters', nr.55, 1997, p.413-418.
- Kornai, János, 'The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary', New York, W. W. Norton and Budapest, HVG Kiadó, 1990.
- Kornai, János, 'El Camino Hacia Una Economía Libre', Barcelona, Editorial Ariel, S.A., 1991.
- Kornai, János, 'The Socialist System: The Political Economy of Socialism', Princeton, N.J., Princeton University Press, 1992.
- Kornai, János, *Ten Years After 'The Road to a Free Economy.'* *The Author's Self-Evaluation*, B. Pleskovic și N. Stern (ed.), 'Annual World Bank Conference on Development Economics 2000', New York, Oxford University Press, 2000a, p.49-66.
- Kornai, János, *What the Change of the System Does and Does Not Mean?*, 'Journal of Economic Perspectives', nr.14, 2000b, p.27-42.
- Kornai, János și Karen Eggleston, 'Welfare, Choice and Solidarity in Transition: Reforming the Health Sector in Eastern Europe', Cambridge, UK, Cambridge University Press, 2001.
- Lizal, Lubomir și Jan Svejnar, *Investment, Credit Rationing, and the Soft Budget Constraint: Evidence from Czech Panel Data*, 'Review of Economics & Statistics', nr.84, 2002, p.353-370.
- Murrell, Peter și Yijiang Wang, *When Privatization Should Be Delayed: The Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reform*, 'Journal of Comparative Economics', nr.17, 1993, p.385-406.
- Nellis, John, *Time to Rethink Privatization in Transition Economies?*, Finance and Development, nr.36, 1999, p.16-19.
- Poznanski, Kazimierz Z., *Poland's Transition to Capitalism: Shock without Therapy*, Poznanski, K.Z. (ed.), 'Stabilization and Privatization in Poland', Boston, Kluwer Academic Publishers, 1993, p.15-42.
- Roland, Gérard, 'Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms', Cambridge, Mass., MIT Press, 2000.
- Sajó, András, *Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe*, 'East European Constitutional Review', nr.7, vol.2, 1998, p.37-46.
- Sajó, András, *Neutral Institutions: Implications for Government Trustworthiness in East European Democracies*, Kornai, János și Susan Rose-Ackerman (ed.), 'Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition', New York, Palgrave Macmillan, Forthcoming 2004.
- Shleifer, Andrei și Daniel Treisman, 'Without a Map: Political Tactics and Economic Reform in Russia', Cambridge, Mass. and London, MIT Press, 2000.

- Tavares, José și Romain Wacziarg, *How Democracy Affects Growth*, 'European Economic Review', nr.45, 2001, p.1341-1378.
- Statistical Office of Vietnam, *Vietnam Statistical Yearbook 2001*, Hanoi, Statistical Publishing House, 2002.
- World Bank, *Averting the Old Age Crisis: The World Bank Policy Research Report*, New York, Oxford University Press, 1994.
- World Bank, *Transition: The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Washington, D.C., The World Bank, 2002.
- World Bank, *Yemen, Comprehensive Development Review, Private Sector Development Building Block*, 2003, [http://lnweb18.worldbank.org/mna/mena.nsf/0b0204cbcec37e6985256a9b00689867/7b49eaa789d09c5e85256b29071bc40/\\$FILE/BB-6.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/mna/mena.nsf/0b0204cbcec37e6985256a9b00689867/7b49eaa789d09c5e85256b29071bc40/$FILE/BB-6.pdf).
- Yang, Yao, *The Size of China's Private Sector*, Asian Pacific School of Economics and Management, Australian National University, 1999, old.ccer.edu.cn/faculty/yyao/Size%20of%20PS.pdf.
- Zinnes, Clifford, Yair Eilat și Jeffrey Sachs, *The Gains from Privatization in Transition Economies: Is "Change of Ownership" Enough?*, 'IMF Staff Papers', nr.48, p.146-170, Washington, D.C., IMF, 2001.
-